

ספר

שלטי הגיבורים

מאת רבי אברהם הרופא משער אריה זצ"ל
[פורטלאונה]

תלמי"ד מהר"א פורבינצאלו ומהר"ם קאזיס

בענייני המקדש וכליו ועוד

נדפס פעם אחת במנטובה בשנת שע"ב
ועתה יוצא לאור במהדורה מתוקנת ומושלמת
עם מבוא, מקורות, ציונים, תרשימים, נספחים ומפתחות

מהדירים: הרב גדליה גינזבורג והרב יצחק אימס
עורכים: הרב יואל קטן והרב דוד גרבר

כולל "בית הבחירה" ע"ש רעננערט, כרמי צור
מכון שלמה אומן שע"י ישיבת שעלבים
מכון ירושלים * תש"ע

מבוא לספר שלטי הגיבורים לר' אברהם פורטולאונה

ראשית החיים היהודיים באיטליה
תקופת הרנסאנס
היהודים במנטובה
שריפת התלמוד באיטליה
העיסוק בנושאי המקדש
היחס בין היהודים לגויים
על רבנו המחבר
ידיעותיו של רבנו בשאר החוכמות
ספר שלטי הגיבורים
תשעים הפרקים
מספר נקודות אופייניות לכתיבת הספר
השימוש בספר בדורות שאחרי רבנו
עבודתנו

ראשית החיים היהודיים באיטליה¹

הקהילות היהודיות באיטליה מעולם לא בלטו בגודלן - אלא באיכותן, בעושרן הרוחני. בין השאר הן הוציאו מתוכן בכל הדורות דמויות בולטות, גדולי ישראל ומחברי ספרים חשובים, וגם חכמים גדולים בחוכמות העמים.

תחילת התיישבותם של יהודים באיטליה ידועה כבר בתקופת החשמונאים, כשבאו סוחרים ושליחים מירושלים לעיסוקיהם, וחלקם קבעו בה יתד. הקהילה היהודית שרדה ואף התפתחה במשך מאות השנים של התקופות הרומית והביזנטית, בעיקר בדרום איטליה. הוקמו באיטליה קהילות חשובות עוסקות בתורה, עד כדי התבטאות מרחיקת לכת של רבינו תם בעל התוספות שמבארי תצא תורה ודבר ה' מאוטרנטו²...

לקראת סוף תקופת הראשונים (מאות י"ג-י"ד למניין הנוצרים) החלה תנועת הגירה של יהודים לאיטליה מארצות שונות באירופה (בעיקר צרפת וספרד) וכן מארצות צפון אפריקה, וכך התרחבו הקהילות היהודיות במספרן, ואף התפשטו לעבר צפון איטליה. יהדות איטליה שהיתה הומוגנית, דבר שהתבטא למשל בסגנון תפילה אחיד - הוא "נוסח רומא", הפכה

¹ הדברים כאן מלווקטים בקיצור רב מהספרים: תולדות היהודים בדוכסות מנטובה לפרופ' שלמה סימונסון תשכ"ג-תשכ"ה; היהודים בתרבות הרניסאנס באיטליה מאת בצלאל רות, ירושלים תשכ"ב; חיי היהודים באיטליה בתקופת הרניסאנס, מאת משה אביגדור שולוואס, ניו יורק תשט"ו; הרבנות באיטליה בתקופת הרניסאנס מאת ראובן בונפיל, ירושלים תשס"ה [מהד' ראשונה: תשל"ט]; במראה כסופה, חיי היהודים באיטליה בתקופת הרנסאנס, מאת ראובן בונפיל, ירושלים תשנ"ד; המבוא לספר כתבי עזריה מן האדומים בעריכת ראובן בונפיל, מוסד ביאליק ירושלים תשנ"א; ותולדות גדולי ישראל וגאוני איטליה לר"ח ניפ, טריאסטה תר"ג. נעזרנו גם ב'אטלס עץ חיים' מאת הרב רפאל הלפרין, כרך ו, בני ברק תשמ"א; במאמר של ד"ר נח שפירא בשם 'רבי אברהם פורטולאונה הרופא' בקובץ 'הרופא העברי' שנה לג חוב' א-ב (תש"ך) עמ' 109 ואילך; במאמרו של פרופ' שמואל קוטק 'ב'קורות' כרך ח חוברת ז-ח (אלול תשמ"ג) עמ' 223 ואילך 'הרופא אברהם משער אריה: קורות חייו וצוואתו', ושם באנגלית 'Abraham Portaleone (1542-1612)', עמ' 269* - 278*.

² ספר הישר חלק התשובות סוף סימן מו: 'גם בני בארי, שהיו קורין עליהן כי מבארי תצא תורה ודבר ה' מאוטרנט, הם נוהגין כמוני'... בארי ואוטרנטו הן ערים בדרום איטליה.

עתה למגוונת ומורכבת מסגנונות שונים ומנהגים שונים. בצפון איטליה התרכזו אשכנזים, סביב רומא חיו בעיקר 'לועזים' - יהודים ממוצא איטלקי (גם היהודים שהגיעו מצרפת והיו בדרך כלל קשורים לקהילות ה'לועזיות'), יהודי צפון אפריקה נקראו 'קהל מערבים', ויהודי ספרד ופורטוגל הקימו לעצמם 'קהל' משלהם. כל 'קהל' היה בנוי מכמה קהילות, והיו לו מסגרות ארגוניות חזקות, שנשענו על כך שהציבור היהודי ראה עצמו כפוף להלכה, לרבנים ולבתי הדין.³

תקופת הרנסאנס

התקופה המהווה את סוף תקופת הראשונים ותחילת תקופת האחרונים (סביב המאות ט"ו-ט"ז למניינם) ידועה כתקופת הרנסאנס ('הלידה מחדש', 'התחיה'), שמאפייניה באו לידי ביטוי בעיקר באיטליה ובעוד כמה מארצות אירופה. זו היתה תקופה של התנערות והתפתחות חברתית ותרבותית של גויי הארץ, תוך התחדשות בכל תחומי המדע, האמנות והחברה, וחזרה לערכים הקלאסיים של תקופות יון ורומי לאחר תקופת ימי הביניים. אירועי גילוי אמריקה, התפתחות תנועת הרפורמה הפרוטסטנטית בכמה מארצות אירופה, גירוש ספרד ופיזור יהודי ספרד בארצות אירופה ועוד, גרמו למצב שבו ישן וחדש נתבצרו בכפיפה אחת. במקביל התחוללה באירופה תנועה של שחרור מהשלטון הפיאודלי ומשלטון הכמורה. האדם המשכיל בתקופת הרנסאנס קיווה להגיע לשלמות גופנית ורוחנית, להרחיב ידע ולגוון את מקורות תרבותו. אחת התופעות בעלות החשיבות הגדולה ביותר של התקופה היתה המצאת הדפוס, שהביאה להפצה עצומה של ידע; מחיר הספרים הלך וירד, ועמד לפתע בהישג ידם של רבים.

הרנסאנס לא השפיע באופן ישיר על מעמד היהודים באירופה, אולם באיטליה השתלבו היהודים במידה מסויימת בהתעוררות הזו. איטליה היתה אז מפוצלת מבחינה מדינית, ולא שררה בה יציבות. היא היתה מחולקת לארבע: הערים העצמאיות בצפון, מדינת הכנסיה במרכז, ממלכת נפולי בדרום, והאי סיציליה בנפרד. על חלק מהמדינות והנסיכויות שלטו מלכים או נסיכים (רק בשנת תרל"א אוחדה איטליה למדינה אחת). באיטליה חיו בתקופת הרנסאנס כשלושים אלף יהודים מתוך אוכלוסיה שכללה כעשרה מליוני בני אדם, והיא היתה ארץ הגירה מועדפת ליהודים מארצות רבות. היתה קיימת באיטליה שנאת יהודים בסיסית כרוב ארצות אירופה, ונזירים קיצוניים היו מעוררים אותה מדי פעם וגורמים למהומות. אולם לגויים היה צורך כלכלי ביהודים, כדלהלן.

³ וע"ע בשו"ת זקני יהודה סי' כו (עמ' מג). על דרכי ההנהגה של הקהילות עי' במאמר 'הקהילה היהודית באיטליה בתקופת הרנסאנס' מאת ראובן בונפיל, בתוך הקובץ 'קהל ישראל', השלטון העצמי היהודי לדורותיו, ימי הביניים והעת החדשה המוקדמת, עורכים אברהם גרוסמן ויוסף קפלן, מרכז זלמן שזר, כרך ב ירושלים תשס"ד עמ' 197 ואילך.

בתקופה זו החלה פריחה מחודשת של לימוד התורה בקהילות איטליה, במקביל ללחץ החומרי והרוחני שגויי הארץ לחצו בהם את היהודים. מצד אחד קמו קבוצות של לומדי תורה ואף ישיבות מפורסמות סביב תלמידי חכמים גדולים ובולטים, כגון רבי עובדיה ירא מברטנורא (ר'-ר"ס בערך) שכתב את פירושו הידוע למשנה באיטליה והשלימו בארץ ישראל; ר' יהודה מינץ (נפטר בשנת רס"ח) ובנו ר' אברהם (נפטר בשנת רצ"ה), שניהלו ישיבה גדולה בפדואה; חתנו של ר' אברהם רבי מאיר קצנלנבוגן מפדואה (מהר"ם פדואה; רל"ב-שכ"ה) ובנו רבי שמואל יהודה (מהרשי"ק; רפ"א-שנ"ז); רבי משה פרובינציאלו מרבני מנטובה (רס"ד-של"ז); רבי עובדיה ספורנו הידוע מפירושו לתורה (נפטר בשנת ש"י); ר' יהודה מוסקאטו הידוע מפירושו על ספר הכוזרי וכן מכתביו בענייני מוסיקה (נפטר בשנת ש"נ); רבי מנחם עזריה מפאנו (רמ"ע מפאנו; ש"ח-ש"פ) מחבר ספרים בהלכה וקבלה; ר' יוסף שלמה הרופא דלמדיגו (יש"ר מקאנדיה; שנ"א-תט"ז), ועוד. גם הקדוש שלמה מולכו שנדד מפורטוגל והגיע לאיטליה מטורקיה, שם למד בבית מדרשו של מרן ה'בית יוסף', הפיץ באיטליה את תורתו, עד שהועלה על המוקד בשנת רצ"ב. אלו שמות מעטים מתוך עשרות ומאות רבנים שלמדו ולימדו, כתבו ספרי הלכה ותשובות למעשה, ובעיקר הנהיגו את קהילותיהם לאור התורה.

מאידך, למהפכת הרנסאנס "נשאבו" יהודים רבים, שראו בהשכלה כללית רחבה אפשרות לשילוב מוצלח בחברה האיטלקית החדשה, בלי לזנוח את תורתם ואת אמונתם. היהודים הוותיקים וגם המהגרים החדשים השתייכו ברובם למעמד חברתי וכלכלי גבוה יחסית. רבים מהם התפרנסו מעסקי הלוואה ובנקאות, ותפקידם המשקי באיטליה היה משמעותי ביותר. רבים מהם היו רופאים, אסטרונומים, בלשנים, אמנים ואומנים במכלול שלם של מקצועות⁴. בהתאם למעמדם הכלכלי והחברתי הם החלו להתקרב לחוגים הגבוהים של החברה הנוכרית, וההשפעה התרבותית עליהם לא איחרה לבוא. אולם במאבק בין המסורת וה'קידמה' ניצחה באותה תקופה בדרך כלל המסורת, ורוב היהודים נשארו קשורים בקשר הדוק לתורה ולמצוותיה.

⁴ עי' מ"ש ישראל ארליך ב'מחניים' קכב עמ' צד ואילך על רופאים יהודים בתקופת הרנסאנס. הוא מונה ומתאר עשרות רופאים מפורסמים במשך דורות אלו באיטליה ובארצות סביבה. מעניין לציין שרבים מהרבנים עסקו ברפואה, והמשיכו בכך מסורת עתיקה. הדבר מתאים לעובדה שמקצוע הרפואה נחשב באותה תקופה אידיאלי כמשלוח ידו של ת"ח, והתאים למעמדו המכובד של הרופא בעיני הציבור (עי' בספר רבי עובדיה ספורנו עמ' 280 ובהערות שם). כמה מגדולי הרבנים היו רופאים – ר' יהודה מסיר ליאון, בנו ר' דוד, ר' עובדיה ספורנו, ר' אברהם פרובינציאלו, הרב הממונה בקאסאל המוזכר בסוף הספר (עמ' תרכז; הוא לא זוהה), ועוד רבים. כך למשל בשנת שנ"ט קבעה קהילת מנטובה בתקנה שהגבילה לבישת בגדים יקרים ותכשיטים, 'אשר הסכימו בועד ה"ק מנטובה ישמרם האל על עסקי מלבושי ותכשיטי האנשים והנשים... מעלת הגאונים המוסמכים בהסכמת אנשי הוועד יצ"ו הם יוכלו ללבוש כרצונם, וכן מעלת הרופאים' (ועי' בספר הרבנות באיטליה בתקופת הרינסאנס מאת בונפיל עמ' 51-52 ועמ' 124-125).

היהודים בחרו את מקום מגוריהם בדרך כלל בעיקר על פי הבטחון האישי שהיה בו, טיבו של המשטר המקומי ויציבותו, חוזק הקהילה היהודית, ואפשרויות הפרנסה. בהרבה מקומות ניתנה רשות מגורים בהתחלה ליהודים בודדים בלבד שהיו 'נחוצים', ורק אחרי זמן נוספו עליהם עוד כמה והוקמה קהילה. במקביל החלו היהודים לעזוב את מקומות הישוב הקטנים ולהצטרף לקהילות שבערים הגדולות, בעיקר מסיבות כלכליות. במשך הזמן הלוואת הכספים כבר לא היתה מקצוע מפרנס בגלל הקמת בנקים גדולים ובגלל הרצון של היהודים להתרכז בערים הגדולות. הפרנסות העיקריות הפכו להיות המסחר הזעיר והרוכלות, נפתחו בתי מלאכה וחנויות וכד'.

באותה תקופה התרבו יחסית המשומדים, חלקם השתמדו בגלל רצון לשפר את מעמדם הכלכלי, וחלקם בגלל ששוכנעו באמיתות הדת השלטת⁵. הקשר בין היהודים לנוצרים היה הרבה יותר חזק מאשר במקומות אחרים בעולם היהודי, גם בגלל המגורים והעבודה בתוך החברה הנוצרית, וגם בגלל ההתייחסות המקילה יותר של נוצרים רבים לקירבה הזו. יהודים רצו להתקרב לנוצרים, והנכשלים שבהם עשו צעד נוסף והתנצרו. אין ספק שאווירת הרנסאנס אחראית לחלק מן הקירוב הזה.

בשלב מסוים החלו ראשי הכנסייה, שכוחם היה רב באיטליה, להצר את צעדיהם של יהודי הארץ. יתכן שחלק מן הסיבות היו החשש מהשתלבות היתר של היהודים בחברה האיטלקית, המאבק נגד הכנסייה הפרוטסטנטית החדשה, והרצון למנוע את המשך הפתיחות והסובלנות התרבותית של הרנסאנס. מגירוש ספרד ואילך גורשו היהודים ממקומות רבים באיטליה, כך שבמשך כשישים שנה רוב יהודי איטליה חיו באיזור מנטובה ובעוד כמה ערי-מדינה. מנאפולי ודרום איטליה גורשו היהודים כבר בשנת ש"ב, מפיסארו בשנת שי"ח, ממדינת הכנסייה (להוציא את רומא ואנקונה) בשנת שכ"ט ומדוכסות מילנו בשנת שנ"ז. במשך עשרות שנים התרכזו כל יהודי איטליה בתחומי מנטובה, פיררה, ונציה ועוד, בעוד שבאיזורים אחרים מעולם לא הותר להם להתגורר. היהודים נאלצו להיסגר בגיטאות (הגטו הראשון, זה של ונציה הוקם עשרות שנים קודם, ועל שמו כונו שכונות היהודים החדשות), והוטלו על היהודים הגבלות תנועה. בעיקר נודע ביחסו הנוקשה ליהודים האפיפיור פאולוס הרביעי, שעוד בהיותו החשמן קאראפה נודע באיבתו ליהודים. בשנת שט"ו הוא העלה על המוקד קבוצה של יהודים אנוסים-לשעבר באנקונה, ואח"כ פירסם בולה (צו כנסייתי) בת חמישה עשר סעיפים שבהם גזר גזרות רבות על היהודים, ביניהם האיסור על היהודים להעסיק משרתים גויים וחובת ענידת טלאי צהוב, גזירות שרובן התקבלו במשך הזמן ע"י

⁵ ר"ש אבוהב בשו"ת דבר שמואל (ונציה סי' תס"ב) סי' קעה כתב 'עשרה קבין של שמד ירדו לעולם, תשעה נטלה איטליה ואחד העולם כולו'!

שאר שליטי איטליה. היהודים חיו בתחושה של חוסר בטחון, כאשר חרב הגירוש היתה מונחת כל העת מעל לראשם.⁶

היהודים במנטובה

מנטובה (Mantova)⁷ היא עיר במרכז עמק הפו בחבל לומברדיה שבאיטליה הצפונית. היא מוקפת בשלושה עברים בנהר מינצ'ו, יובל של הנהר פו. על יישוב יהודי בעיר ידוע לנו לראשונה מפי רבי אברהם אבן עזרא, שעבר בה במהלך נדודיו בשנת ד"א תת"ק וחיבר בה את 'ספר הצחות' שלו על לשון הקודש⁸, ומעט לאחר מכן היא מוזכרת בתשובת ר' יואל אבי הראב"ה⁹. היישוב היהודי בעיר התקיים ברציפות, אך היחס ליהודים בעיר ידע עליות ומורדות. במשך מאות שנים, מאז המאה הראשונה לאלף השישי, שלטו על העיר הדוכסים לבית גונזגה (Gonzaga), שהיו סובלנים בייחסם ליהודים. שלטונם הסתיים בשנת תס"ח, אז סופחה העיר לאוסטריה ואח"כ לצרפת, עד שהיא נהייתה חלק מאיטליה העצמאית. האצילים לבית גונזגה העלו מאוד את חשיבות העיר מנטובה במסגרת מערכת היחסים המסובכת בין נסיכויות וערי איטליה, וגם ביחס למעצמות אירופה ולטורקיה שפעלו בזירה האיטלקית. הם הצליחו להשאיר את מנטובה מחוץ למערכת פעולות האיבה של אותן שנים, ובמקביל להצמיח אותה באופן משמעותי מבחינה כלכלית. הם שקדו על שמירת הסדר החברתי והמשפטי וגרמו לעיר לפרוח, ועובדה זו הזמינה אליה יהודים רבים. הכלכלה החקלאית של האזורים סביב העיר היתה זקוקה לפעולות כספיות רבות, והבנקאים היהודים היוו מרכיב חשוב בכלכלה זו, והם היוו את הבסיס לקהילה היהודית שהלכה והתפתחה במנטובה. אליהם הצטרפו במשך הזמן סוחרים ובעלי אומנויות, רבנים ות"ח ו"כלי קודש" אחרים, והאוכלוסיה היהודית בעיר הלכה וגדלה. בשנת רע"א הכיר המארקיז פרנציסקו גונזאגה ביהודי העיר כקהילה בעלת חובות וזכויות. במשך הזמן הפכה הקהילה למרכז יהודי בעל חשיבות עולמית. חכמים מפורסמים חיו בה, ביניהם ר' יוסף קולון (המהרי"ק, ק"פ בערך - ר"מ), ר' יהודה ב"ר יחיאל המכונה מסיר ליאון (ק"פ-רנ"ה), ר' משה בסולה (ר"מ-ש"כ), מהר"ם זכות (ש"פ-תנ"ז) ועוד רבים. בעיר נוסדו בתי דפוס עבריים חשובים¹⁰. השכונה היהודית, שהתפתחה באופן טבעי ליד הכניסה לעיר כדי לתת שירות לבני הכפרים בבנקאות

⁶ עי' בספר 'מראה כסופה' עמ' 58 ואילך, וראה עוד להלן.

⁷ שם העיר באיטלקית מקומית Mantua, אך בד"כ הוא מאויית Mantova; וכך בעברית לעיתים 'מנטואה' (שו"ת מהרי"ק ועוד), אך בדרך כלל 'מנטובה'.

⁸ עי' בספר שפה ברורה (קושטנטינה ר"ץ ז, א): 'ובעיר מנטווא ספר צחות'. ועי' בכתבי ראב"ע מאת ר' דובערוש טורש (ורשה תרנ"ה) כרך ג בתולדות' שבראש הספר.

⁹ עי' מבוא לספר הראב"ה לאפטוביצר (ירושלים תרצ"ח) עמ' 182 תשובות ר' יואל מס' 16.

¹⁰ ראה בספר תולדות הדפוס העברי במדינות איטליה לרח"ד פרידברג (מהד' שניה ת"א תשט"ז) עמ' 15 ואילך.

ובמסחר, הפכה עם התפתחות וגדילת העיר לשכונת מרכז, ולימים 'לגיטו' היהודי, הקיים עד היום¹¹.

שריפת התלמוד באיטליה

הדפוס העברי באיטליה התפתח במהירות מראשית תקופת הדפוס. המפורסם בין הדפוסים העבריים היה דפוס בומבירג: בשנת רס"ט החל הנוצרי דניאל בומבירג בהכנות להדפסה עברית בוונציה, ובשנת רע"ז-רע"ח הוציא לאור את התנ"ך, 'עשרים וארבע', ואח"כ הדפיס אותו במהדורות נוספות עם פירושים ובלעדיהם. שיא הדפסותיו היה התלמוד הבבלי והירושלמי בשנים ר"פ-רפ"ג, ובס"ה הדפיס יותר ממאתיים ספרים. בשנת ש"ד נוסדו בוונציה בתי דפוס אחרים לספרים עבריים גם הם ע"י נוצרים, בהם יושטיניאן, בראגאדין ויואן די גארא, כשהאחרון כינה את עצמו לשבח 'בן משק הבומבירג' מנעוריו. בכל בתי הדפוס האלו עבדו יהודים, גוים ומשומדים אלו לצד אלו. בשנת ש"י החלה מחלוקת בין יושטיניאן לבראגאדין על זכויות הדפסת ספר 'משנה תורה' להרמב"ם עם נושאי כלים והוספות¹². מדפיסים אלו הלשינו זה על זה בפני האפיפיור ברומא, ואף הביאו כעדים יהודים משומדים שהעידו שיש בתלמוד, שהודפס באותה תקופה, דברי גידוף על הדת הנוצרית. הדבר הביא בסופו של דבר להתערבות האפיפיור יוליוס השלישי בקיץ ש"ג, שהכריע להפעיל את הצו שהוצא כבר בשנת ש"י לשריפת התלמוד בכל מדינת האפיפיור, ולא בוצע עד עתה.

בב' באלול ש"ג הוציא האפיפיור צו שעל כל היהודים למסור את ספרי התלמוד שברשותם, ואם לא – ייענשו בהחרמת רכושם. הצו בוצע מיד ברומא, ובראש השנה שחל בשבת שנת ש"ד נשרפו בכיכר העיר ספרי תלמוד, משנה, עין יעקב ועוד, לאלפיהם¹³. למעשה לא הבדילו בין 'דם לדם', ושרפו את כל הספרים העבריים שמצאה ידם. כל מחזיקי הספרים העבריים, אפילו הגויים, היו חייבים באיומים של קנסות ועונשים כבדים להביאם למקומות ריכוז, ומשם הועלו על מוקד. כאש בשדה קוצים עברה הגזירה לערי איטליה האחרות, ובהמשך נערכו שריפות ספרים בערים רבות באיטליה (כולל במנטובה, עירו של רבנו), ומשם התפשטה הגזירה הזו גם לאיים סמוכים שבשלטון איטליה. רמז נתנו לשנת השריפה:

¹¹ זה היה התהליך ברוב ערי איטליה, עי' בספר 'במראה כסופה' עמ' 67 ואילך.

¹² פרשת המחלוקת נידונה בשו"ת הרמ"א סי' י.

¹³ הפעם הראשונה שבו נגזרה שריפה על התלמוד היתה בפריס בשנת ה"א ד', בה נשרפו כ"ד עגלות מלאות ספרים, שריפה שעליה חיבר מהר"ם מרוטנבורג שנכח בה את קינתו הידועה 'שאל' שרופה באש לשלום אבלייך'. ועי' במגן אברהם על או"ח סי' תקפ"ט המזכיר שריפה זו, ואת מנהג היחידים לצום לזכרה בע"ש פרשת חוקת. ועי' עוד בספר 'הספר העברי בהתפתחותו' לא"מ הברמן, ירושלים תשכ"ח. על גזירת ספרי הקודש באיטליה כתבו אברהם יערי בספר שריפת התלמוד באיטליה (ת"א תשי"ד), מאיר בניהו בספר הדפוס העברי בקרימונה (ירושלים תשל"א), ועוד.

"כי המר שד"י לי מאוד"¹⁴, או "והיה שד"י בצריך"¹⁵, או בתפילה לעתיד "ואל שד"י יאמר לגלותנו די"¹⁶.

ואכן, גזירת שריפת התלמוד היתה אחת הגזירות הקשות ביותר על יהודי איטליה בתקופה שבה חי רבנו ר"א פורטלאונה. השריפה הזו זיעזעה את כל העולם היהודי, כי היא באה עוד לפני ששקטו הרוחות ונחו הלבבות מגירוש ספרד על כל תוצאותיו שאירע רק כשישים שנה קודם. גזירה זו היתה קשה יותר מגזירות השפלה, גירוש, איבוד ממון ואפילו פגיעה בנפש; זו היתה פגיעה בנפש האומה כולה. היא היתה חלק ממגמה של הכנסייה לפעול בעזרת האינקוויזיציה כנגד נוצרים-כופרים, פעולה שהחלה בספרד הרבה שנים קודם לכן; במשך הזמן עברו הנוצרים לפגוע בעזרת האינקוויזיציה בכל הבלתי-מאמינים, ובפרט ביהודים. שנה אח"כ, בשנת שט"ו, פירסם האפיפיור פאולוס הרביעי שורת הגבלות על היהודים במסחר ובקשרים עם שכניהם הגויים, כגון: "שלא יאכלו הגויים עם העברים לחם, ולא יצחקו עימם שום שחוק, גם לא יעשו שותפות עם הגוי, ולא יהיה להם שום צד התקרבות..."¹⁷. היהודים נדרשו ללבוש בקביעות סימן זיהוי: במילאנו – כובעים ירוקים גדולים, בוונציה – כובעים צהובים ואח"כ אדומים (לעדת האיטליאני ולעדת האשכנזים) או מצנפות צהובות (לעדת הלוונטינים).

עשרות שנים אח"כ עוד שבת הדפוס העברי כמעט לגמרי ברובה של ארץ איטליה, וספרי קודש, בעיקר מסכתות התלמוד, היו קשים מאוד להשגה. כעבור זמן לא רב, אחרי בקשות ולחצים, הוציא האפיפיור צו מתון יותר, המחייב את היהודים למסור לכמרים את ספרי התלמוד הנותרים ואת שאר הספרים שיש בהם דברים נגד הנצרות, אבל התיר ליהודים לשמור בידם את שאר ספריהם; ספרי התלמוד נשארו לגמרי 'מחוץ לתחום'. אולם ראשי הנוצרים לא הסתפקו בזה: הספרים היהודים שהותרו להדפסה נדרשו לעבור 'זיקוק' - מחיקת מילים וקטעים שנראו כטומנים בחובם סכנה לפגיעה בנצרות או בנוצרים; צנזורה פנימית זו נעשתה לפני ההדפסה או אחריה, לעיתים אף בלי הכרח חיצוני מהאינקוויזיציה. המדפיסים היהודים לממן את שכרם של צנזורים ('מזקקים'), בדרך כלל משומדים, שעברו על הספר לפני ההדפסה ו'זיקקו' כל מה שצריך ממנו. בעיקר מנעו הצנזורים את הופעת התיבה 'גוי' ודרשו להחליפה ב'עכו"ם' או 'כנעני' וכד', את הופעת התיבה 'משומד', 'שמד', ודרשו להחליפה ב'מומר', 'גזירה', עבודה זרה הפכה לעכו"ם או לעבודת אלילים וכד', מין הפך לצדוקי, וכו' וכו'. בשנים הבאות הדפיסו באיטליה פעמיים את האלפסי וכן את ספר הטור עם 'בית יוסף' (שהגיע זה מקרוב מצפת), וספרים אלו היוו מעין תחליף ללימוד

¹⁴ ע"פ רות א, כ. כך כתב ר' יהודה לירמא בהקדמתו למהדורה השניה של פירושו על אבות 'לחם יהודה' (סביוניטה שי"ד) לאחר שכל המהדורה הראשונה נשרפה בגזירה.

¹⁵ ע"פ איוב כב, כה. כך כתב ר' אי"ש גרציאני, עי' במאמר 'הסכמות על ספרים' בכתב העת 'מחניים' גל' קו (תשכ"ו) עמ' מז הע' 30.

¹⁶ ר' שם טוב שפרוט בסוף ספר 'פרדס רמונים' (סביוניטה שי"ד).

התלמוד. כשהותר סו"ס להדפיס את ספר 'עין יעקב' – הותנה הדבר שהוא יקרא מעתה 'בית ישראל'¹⁷... רבים פנו גם ללימוד תחומים תורניים אחרים כמו דקדוק ולשון, וכן ללימוד הקבלה.¹⁸

העיסוק בנושאי המקדש

מבין מכלול הנושאים שבהם עסקו רבני תקופה מפוארת זו בולט המחקר בנושאי המקדש. הרב אברהם סופר ז"ל כותב בהקדמתו לפירוש מסכת מידות של הרב משה קאזיס שהוציא לאור (ירושלים תשכ"ג עמ' 13): "הגיעו אלינו יותר חיבורים וספרים על עניינים אלה מרבני איטליה, מאשר מכל חכמי התורה שבמדינות אחרות". כמה שנים אחרי שיצא לאור ספרו 'שלטי הגיבורים' (שע"ב) הוכנה באמשטרדם ע"י 'איש חרש וחושב' בשם ר' יעקב יהודה אריה ליאון טמפלר תבנית המקדש וכליו, כשהוא מסביר את מלאכתו בספר בעברית וספרדית בשם 'תבנית היכל'¹⁹. באותה תקופה כתבו את ספריהם גם בעל 'באר הגולה' האנונימי (נדפס לראשונה במגנצא תרל"ג), ר' משה ב"ר גרשון חפץ בעל 'חנוכת הבית' (ונציה תנ"ו), ר' עמנואל ב"ר אברהם חי ריקי - ספר 'מעשה חושב' (ונציה תע"ו), ועוד.²⁰

¹⁷ ע"י הדפוס העברי בקרימונה למאיר בניהו (ירושלים תשל"א), עמ' 67 ואילך; הנ"ל, הסכמה ורשות בדפוס ונציה (ירושלים תשל"א). אחת מתופעות הלואי של הגזירה הזו היתה החלטת רבני איטליה בראשות מהר"ם קצנלבויגן מפדובה שאין להדפיס ספר בלי הסכמת שלושה רבנים, כדי למנוע שידפסו דברים נגד הנצרות שיעוררו מחדש את חמת הנוצרים; ע"י במאמר הנ"ל בהע' 12, ובמאמר 'ספרים וספריות של יהודי מנטובה' מאת פרופ' סימונסון ב'קרית ספר' לז, א (כסלו תשכ"ב). מעניין לציין שספרנו שלטי הגיבורים אינו מעוטר בשום הסכמה, וגם לא מוזכר בשום מקום שרבנו קיבל, ונראה שגם לא ביקש, שום הסכמה לספרו; אך כך נהגו רבים מן המחברים בדורו למרות ההחלטה הנ"ל. ואכמ"ל.

¹⁸ בשנים שלאחר שריפת התלמוד הודפסו באיטליה ספרי הזוהר, תיקוני זוהר, ספר יצירה, שערי אורה ועוד, חלקם פעמים רבות. בתחילה היתה הקבלה מיועדת למיעוט יודעי ח"ן, אך בהמשך נהיה לימוד חכמת הנסתר נפוץ ביותר, ואף הוחל ללמד קבלה בציבור. בתקופה הזו היה גם מקובל שילוב של לימוד הלכה, פילוסופיה וקבלה. כך כותב רבנו בחתימת הספר (עמ' תרכז) על רב הקהל בקאסאל מונפיראט (שלא זוהר) שהוא היה סיני ועוקר הרים, ומקובל, רופא ופילוסוף אלוקי. כך היו גם ר' אברהם פורבינצאלו, ר' יהודה מוסקאט, ר' שמואל יהודה קצנלבוגן, ר' שמואל ארקיוולטי, ועוד. אמנם היתה פריחה ללימוד הזוהר והקבלה על חשבון הפילוסופיה, אבל השילוב של שניהם היה אידיאלי בעיני רבים באותו דור. וע"ע בספר הרבנות באיטליה בתקופת הרינסאנס מאת ר' בונפיל עמ' 190.

¹⁹ דפו"ר אמסטרדם ת"ו, דפוס שני ורשה תרכ"א (שם הספר בספרדית: Retrato del templo de Salomo). תבנית המקדש שהכין היתה בגודל של 6X3 מטרים, ובגובה של 3 מ'. ע"י בספר תולדות ישראל לר' זאב יעבץ כרך יג עמ' 104.

²⁰ נוסף לספר דידן ולספרו של ר"מ קזיס ולספרים המובאים לעיל, אפשר למנות את ספר חנוכת הבית לר' מלכאל אשכנזי, קונטרס 'בנין הבית' לר' יחיאל אלטשולר בעל המצודות בסוף ספר יחזקאל, 'צורת בית שני' ששרטט וביאר ר' יהונתן מרזינאי שנדפסה בגמרות הגדולות אחרי מסכת מדות, ועוד. יתכן שגישת ההומניזם שפשתה בעידן הרנסאנס ששמה לה במרכזה את האדם, הביאה את חכמי איטליה כמשקל נגד לעיסוקם הרב דווקא בנושאי הקודש והמקדש, בהם בולט שהקב"ה הוא המרכז והיהודי הוא העובד אותו שם. וע"י להלן על

היחס בין היהודים לגויים

החוקרים מציינים את התעניינותם הגדולה של הנוצרים בעולם היהודי בתקופה זו; הדבר בא לידי ביטוי בין השאר בהקמת קתדראות ללימוד השפה העברית ומקצועות היהדות עצמם באוניברסיטאות באירופה בכלל ובאיטליה בפרט. מאידך ידועה תקופה זו ברדיפות הדת היהודית, לא רק בספרד בגירוש היהודים בשנת רנ"ב ובהקמת האינקוויזיציה, אלא גם בכל רחבי אירופה, מה שהביא לידי שריפת התלמוד תחילה בפריס ואח"כ כאמור לעיל גם באיטליה, וגם בפרעות נגד היהודים ובהוצאת יהודים להורג בכמה ערים באיטליה בשנים אלו.

במקביל בתקופת הרנסאנס התפתחו מאוד תחומי המחקר והאומנות לכל סוגיהם, והיהודים נטלו בהם חלק חשוב. החברה ההומניסטית בתקופת הרנסאנס העריצה את האדם השלם, היוצר, המוכשר, מבלי להתחשב במוצאו ובהשתייכותו; לכן הייתה החברה הנוצרית מוכנה לקבל, יותר מאשר בכל התקופות שקדמו לה, גם יהודים כשווי זכויות וחובות בחיים הכלליים והתרבותיים. בין יהודי איטליה היה מקובל לעיין בספרים בשפות שונות ואף של מחברים גויים, בדרך כלל בלמידה עצמית. רק מעט יהודים למדו באוניברסיטאות לימודים כלליים, חוץ מלימודי הרפואה - בהם היה הלימוד באוניברסיטה חיוני. שילוב לימוד התורה למקצועותיה עם לימודי שפות קלאסיות, פילוסופיה, רפואה ומדע, התפתח מאוד בכל איזורי איטליה, מן הקהילה היהודית העתיקה ברומא ועד ערי-המדינה הרחוקות יותר בדרום ובצפון איטליה. כך יצא שהקהילות היהודיות באיטליה הוציאו מתוכן מלומדים ויוצרים כמעט בכל תחום.²¹

הספר שלטי הגיבורים הוא דוגמא בולטת בהיקף נושאי, ועומק חידושי, לתקופת הרנסאנס. רוח התקופה באה לידי ביטוי בין השאר בצורך להכיר את העולם התרבותי הקדום, ובהדגשת הידע המדעי והשפות היוונית והלטינית והשפות העתיקות האחרות. בשלטי

ההתפתחות באותה תקופה גם ביחס לאומנות ולמחקר המדעי. מצד שני יתכן מאוד שגירוש ספרד והרדיפות נגד היהודים חיזקו מאוד את ההרגשה שקרובה הגאולה השלמה, וזה גרם לת"ח רבים לעסוק בענייני הקודש והמקדש. פרופ' אברהם מלמד (במאמרו The Hebrew Encyclopedias of the Renaissance בתוך הקובץ The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy שנדפס בהולנד בשנת תש"ס עמ' 441 ואילך) מעיר שכמה מחברים באותה תקופה כתבו את ספריהם סביב שלמה המלך ומקדשו, כמו ר' יוחנן אלמנו ב'חשק שלמה', היש"ר מקנדיאה בספריו 'בשמת בת שלמה' ו'ער הלבנון', ור' אברהם יגל בספרו 'בית יער הלבנון'. בכולם קיים שילוב של מסורות וענייני הלכה ואגדה עם דעות והבנות וידיעות שהיו מקובלות בימיהם, ושילוב ישן וחדש התאים לדמות של שלמה המלך כפי שהם ראו אותה.

²¹ בספרי המחקר של יהדות איטליה נמצאות רשימות כאלו; קיימות אף משפחות שהעבירו את עיסוקן בירושה מדור לדור.

הגיבורים מביא רבנו המחבר לא רק את האלפא-ביתא בשפות אלו, אלא דן באריכות במילים יווניות רבות המצויות במשנה ובגמרא ובפירוש הנכון²².

עניין נוסף שהודגש בתקופת הרנסאנס הוא הענקת זכויות לכל אזרחי המדינה ושיתופתם בחובות כלפיה; כך אולי ניתן להסביר את עיסוקו הרב של רבנו בנושאים שמוגדרים על ידו כענייני 'הקיבוץ המדיני' (פרק מ), כמו פרקי המלחמה הארוכים (פרקים מ-מג), המובאים אגב הזכרת תפקידו של הכהן משוח המלחמה.

מסימני התקופה היא גם ההתייחסות הבולטת ליופי והדר, תופעה שגרמה בין השאר לביקוש רב לתכשיטים ואבנים יקרות. ליהודים היה חלק חשוב במסחר באבנים היקרות, כולל סוחרים במנטובה שנשלחו להביא אבני חפץ, ולצרכם דרוש היה מדריך שימושי. ר' משולם מוולטירה חיבר ספר כזה בשנת של"א, ורבנו משבח מאוד ספר זה ומכנה את ר' משולם "הבקי הגדול בהם ובשמותיהם" (תחילת פרק נו עמ' רסב) וכן "לא תמצאו בכל בני עמנו איש יודע שכל ובינה במלאכה הזאת כמוהו" (סוף פרק נד עמ' רנז²³). דוגמא נוספת: שתי פרוכות עבות וכבדות הבדילו בין הקודש לקודש הקודשים, ולא כתוב במקורות חז"ל דבר דרך תלייתן; רבנו מוצא לנכון לתאר מתקן תליה כזה, כאשר ברור לו שכל חלקיו עשויים זהב, ולא מתכות זולות וקלות יותר (פרק יד עמ' פז). כך בענין אחר, לגבי האבן בת שלוש המדרגות שעליה עמד הכהן והטיב את הנרות, שאין עליה פרטים במקרא ובדברי חז"ל והראשונים, כותב רבנו (פרק לא עמ' קמז): "נכון הוא שנאמר שהאבן הזאת תהיה מחצבית, דהיינו מאבני שיסא ומרמירא [marmaro]... עם כל זה נוכל לומר שהאבנים האלה יהיו היפים שבמיני המרמיר", כמו שהיה ביניהם הפורפיריט"י [porfireo, בהט] שחוצבים ומוציאים אותם מן ההרים שבארץ מצרים, ובפרט האבן שהוא ממינו הנקרא ליבקופליט"י [leucoplite], שהוא אדום עם נקודות לבנות מפוזרות על שטח החיצון שלו"...

זה המקום לציין שאכן פעמים רבות קובע רבנו קביעות בענייני המקדש וכליו מדעתו, מסברתו העצמית או על פי דימוי למה שראה בעיניו ולמה שקרא בספרים שונים, בלי שיש לכך מקור בש"ס ובפוסקים. יתכן שתרמו לתופעה זו היעדר ספרים רבים, בגלל השריפות וההחרמות שרבו באותה תקופה כנ"ל, וגם האווירה המיוחדת של אותה תקופה. בדרך זו הסביר ותיאר רבנו דברים נפלאים בענייני הקודש והמקדש שרבים מהם התקבלו על דעתם

²² בהקדמה (עמ' כה) רבנו מסביר מדוע איית כל תיבה יוונית לאותיותיה: 'לכוונת מכין קראתי להן לאותיות יווניות שמן העצמי ביחוד אחת אחת כמו שהיא כתובה במילה המובאת בספר לפי ההיזדמן כמשפטה, כי באופן אחר מי שאינו בקי ומובהק בלשון יון לא יוכל למצוא בנקלה מבוקשו, גם כי יהיו לו ספרים רבים ושונים יוונים שילמדו משמעות המילות, עם הליקסיקון' בתוכם... רבנו לא נמנע אף מלהמליץ שם למי שרוצה להכיר את הסימנים היווניים המבטאים 'אותיות רבות מחוברות יחד' לקרוא את הקונטרסים הקטנים של הנוצרים, בהם 'התפילות הראשונות שלהם שאומרים אותן בשוכב ובקומן פעמיים בכל יום'!

²³ ועיי"ש הע' 63. רבנו מצטט שם מספר זה, אך מוסיף הרבה מידיעותיו על פי ספרים אחרים ועל פי הכרתו את השוק.

של גדולי המפרשים בדורות הבאים, אך לעיתים קביעותיו אינן מקובלות, וכפי שנציין בהערותינו במקומן.

עוד מסממני התקופה היתה הגברת המודעות להיגיינה, נקיון ובריאות. גם ענין זה בא לידי ביטוי בספר, וזה מתקשר גם למקצועו של רבנו כרופא. בפרק עו דן רבנו בסוגי המלחים, והוא מוסיף (עמ' שכט): "והיזהרו ממלחי שאר המתכות, כי על הרוב הם סמים רעים ממיתים בהחלט, ויש מהם שיגיע בגללם האדם בסכנה עד שערי מות, ואל תשפכו דם כי שופך דם האדם באדם דמו ישפך. ועם כי מלחי שאר המתכות הם רעים לאכילה - עם כל זה הם טובים אם נשתמש בהם בחלקים החיצונים מהגוף, ויועילו מאד למלאכת היד ברפואה". במקום אחר מציין רבנו (פרק פח עמ' שפט-שע) ש"בעת שחיקת כל הסמים הנזכרים האיש השוחק היה אומר היטב הדק היטב... כי הקול הזה הוא טוב לו נגד היזק הבשמים, כי כשיודקו היטב תפרח ותעלה עפרורית הבשמים בגרוננו של שוחק ותזיק בגרוננו, ומרוב חומם של בשמים יעוררו הסמים העיטוש הרב או השיעול החזק או יחממו חלקי הגרון בפנים, באופן שלפעמים העפרורית העולה שם תסבב התלהבות בפנים בגרון ומביאה כמעט השוחק לידי אסכרה מסוכנת. על כן באומרו היטב הדק היטב הוא מוציא המלות האלה בלשון ובאברי הנשימה בדחיפה, וכמשפט הזה הוא דוחף עליית הבשמים ומוציא אותם חוץ מהגרון ולא יוזק האיש השוחק בעבור הסממנים העולים".

תחום המוסיקה גם הוא ממאפייני התקופה, ומעניין שדווקא קהילת מנטובה העמידה אמנים רבים בתחום זה. בשלטי הגיבורים מוקדשים כעשרה פרקים מתוך התשעים לתיאור השירה והנגינה במקדש, כשהנחת המוצא של המחבר היא שכבר בבית ראשון היו ידועים כל יסודות ההרכב של מקהלה מושלמת, והליווי הנאות בכלי נגינה²⁴. הפרק הרביעי בספר עוסק

²⁴ ר' יהודה מוסקאטו, בן דורו של רבנו, גדול הדרשנים במנטובה, כתב בספרו 'נפוצות יהודה' פרק בשם 'הגיון בכינור' שעוסק במוסיקה, וגם הוא סבר שיסודות המוסיקה העולמית ראשיתם בעם ישראל (ע' פירוש על הכוזרי מאמר ב סע' סד). כך כתב גם עמנואל הרומי במחברותיו (המחברת השישית, שורה 341; גם הוא בן אותו דור): "מה אומרת חכמת הגיון של הנוצרים? גנוב גונבתי מארץ העברים"... ועי' בספר אדני כסף על ספר חבוקק פ"ג פס' ב, שכתב גם הוא שחכמת המוסיקה היתה ידועה היטב בימי הנביאים, ואבדה לנו במשך השנים. ועי' מ"ש הרמ"א בתורת העולה ח"ב פרק לח. ועי' עוד להלן. עבודה מקיפה על כל ענייני המוסיקה בספר שלטי הגיבורים כתב ד"ר דניאל סנדלר, "פרקי המוסיקה בספר שלטי הגיבורים לאברהם משער אריה", ת"א תש"ם. השתמשנו הרבה בחיבור זה בהערות על פרקים ד-יג, וכן במבוא כאן. הוא מגדיר את עבודתו של רבנו בנושאי המוסיקה כנסיון לשלב בין המקורות והפרשנות היהודיים לבין הלך המחשבה והידע של ימי הרנסאנס, וכמקור המרכזי לענייני מוסיקה בספרות היהודית העתיקה. הוא מציין שם (עמ' 54-55) שחכמים רבים מאומות העולם השתמשו בדברי רבנו, כבר שנים מעטות אחר שנדפס. פרקי המוסיקה שבשלטי הגיבורים עם מקורות ומעט הערות נדפסו גם בספר 'השיר שבמקדש' ע"י ר' שאול שפר (ירושלים תשכ"ה) במסגרת ספריו על המקדש וכליו, ונעזרנו גם בו. ראוי לציין שרבנו מעיר בפירוש שכל עשרת פרקי המוסיקה הובאו בספרו עקב הזכרת הלשכות שתחת עזרת ישראל ותפקידן כמקום איכסון של כלי הנגינה; כמעט מפורש כאן שרבנו חיפש מקום בספר שבו יוכל לפרוש את משנתו בענין המוסיקה שבמקדש ובכלל, ומצא במקום איכסון כלי הנגינה יתד להיתלות בו. וז"ל בסוף פרק יג: 'וזהו בני היקרים מה שרציתי לדבר בלויים

במוסיקה האומנותית בבית המקדש, החמישי עוסק בכלי הנגינה הפסולים לנגינה בבית המקדש, השישי עוסק בכלי הנשיפה וחלקם בעבודת המקדש, הפרקים ז-י עוסקים בכלי הנגינה המושלמים לליווי שירת הלויים, פרק יא עוסק בשיטות לרישום התווים, ופרקים יב-יג עוסקים באלו ששירתו בבית המקדש בתפקידי שירה ונגינה. ב'מגינים' בהמשך הספר עוסק רבנו בטעמי המקרא ובדרכי הנגינה.

על רבנו המחבר

ר' אברהם הרופא פורטלאונה ('שער אריה') נולד בר"ח ניסן שנת ה"א ש"ב במנטובה שבאיטליה למשפחה מפורסמת בייחוס, בעושר ובחכמה²⁵, שכבר היו בה ארבעה דורות של רופאים; וז"ל בחתימת הספר (עמ' תרכו): 'אמר אברהם הרופא יצ"ו ממנטובה, בן הנישא כבוד מורנו הרב רבי דוד משער אריה אביר הרופאים זצ"ל, בן המרומם כבוד מורנו הרב אליעזר הרופא המובהק ז"ל, בן המאוד נעלה כבוד מורנו הרב רבי בנימין פרש העברי ז"ל, רופא נכבד של מלך נאפולי²⁶... הראשון הידוע לנו בשושלת זו הוא ר' מנחם פורטלאונה מהעיר רימיני, מבניו היו רבי אלחנן פורטלאונה, שנפטר בשנת קפ"ח²⁷, ובן אחר שהיה רב בעיר פיררה. נינו של זה היה הרופא ר' בנימין הנ"ל שנפטר בשנת ר"ס, בניו של זה - אברהם ואליעזר, בני אליעזר - אברהם, דוד ומאיר, בניו של דוד - אברהם (הוא רבנו, מחבר "שלטי הגיבורים") ובנימין. גם בניהם היו רופאים: במנטובה שימשו כרופאים דוד בן רבנו, ובן-בנו בנימין - שחי עד סמוך לשנת ת"ס (1700), וכן בניו של בנימין אחי רבנו יהודה ומאיר שעסקו ברפואה בעיר סרמידה (Sermide). מדובר אם כן על שישה דורות של רופאים,

---

משוררים ובשיר ובניגון, כאשר בא לידי זכרון הלשכות שתחת עזרת ישראל הפתוחות לעזרת הנשים שבהן הלויים היו נותני הכינורות הנבלים המצלתיים והספרים מהזמירה וכל תשמישה'ן. וכך הוא כותב גם בריש פרק טז, כאשר הוא עובר באופן דומה לדון בשמירת המקדש: 'הואיל כי עלה בדעתי לדבר בלשכות שהיו בעזרה וחוצה לה, ותחילת דברי בהן היא על בית המוקד - לא אסוג אחר מלהזכיר כאן עבודת הלויים בשמירת בית המקדש, כמו שעשיתי במשוררים כאשר בא לידי הלשכות שהיו נותנים בהן כלי הניגון'...

²⁵ בדומה לכמה משפחות ותיקות אחרות: מן האדומים (De Rossi), מן התפוחים (De Pomis), מן הענונים (Delli Piatelli) ומן הנערים (Delli Fanciulli), שעל פי המסורת הובאו ע"י טיטוס מירושלים לרומא, וכן משפחות מן הזקנים (Del Vecchio), מן החזנים (Cantarini) ועוד (עי' 'במראה כסופה' עמ' 80). השם 'פורטלאונה' [=שער אריה] נובע כנראה משם של השכונה ברומא בה התגוררו ראשוני המשפחה (עי' בעבודתו של סנדלר עמ' 16 הע' 28).

²⁶ ר' בנימין (בלועזית: גולילמו) היה הרופא הפרטי של מלך נאפולי וקיבל ממנו תואר אצילות, ומכאן הכינוי 'פרש העברי'. תואר זה ניתן לכמה רופאים ביניהם ר' יהודה מיסיר ליאון ועוד, עי' בתולדות היהודים בדוכסות מנטובה עמ' 24 הע' 115. ועי' במאמרו של ש' קוטק ב'קורות' כרך ח [תשמ"ג] חו' ז-ח עמ' 223 ואילך.

²⁷ רבה של העיר פאנו שבאיטליה, אחד מהדיינים שעסקו בפרשת 'הגט מפאנו'; עי' בשו"ת התשב"ץ ח"א מהדורת מכון שלמה אומן - מכון ירושלים, בנספח א (עמ' שפט ואילך) ובהע' 9.

שרובם ככולם היו גם מראשי הקהילה היהודית וקרובים למלכות. שני בניו הנוספים של רבנו היו אליעזר ויהודה שעסקו במלאכת המשי, ואחותם רבקה שנישאה לאליעזר מונטלבוטו.²⁸

בצעירותו למד רבנו תורה בבית אביו כפי שהיה מקובל בימיו, מפי אביו ובעזרת מורים פרטיים, בהם הסופר רבי מאיר מפדואה²⁹ והסופר רבי יהוסף זרקא³⁰. אח"כ למד רמב"ם³¹, משנה ופירושים לנ"ך עם הרב יהוסף סיני³². שנים ספורות למד בישיבת בולוניה מפי ר' יעקב

²⁸ עץ המשפחה צויר בסוף במאמרו של פרופ' שמואל קוטק Abraham Portaleone שנדפס ב'קורות' כרך ח חו' ז-ח [תשמ"ג] עמ' 275*, והוא שונה בכמה פרטים ממה שהסקנו כאן. ועי' בספר של סימוןסון תולדות היהודים בדוכסות מנטובה עמ' 294-295 שבספרי הקהילה מצוין שבשנת ת"ב מונה ר' בנימין משער אריה [נכד רבנו] לרופא העניים של הקהילה, ובשנת תל"ג ר' שלמה משער אריה. מעניין לציין שבתחילת שע"ג, אחרי פטירת רבנו, רצה פראנציסקו השני גונזאגה להגביל את המגע החברתי בין הנוצרים ליהודים, ובין השאר רצה לאסור שוב על ריפוי גויים ע"י רופאים יהודים, אבל הקהילה היהודית העירה לו על כך שהרופא היהודי, בנו של רבנו, כבר קיבל רשות מהאפיפיור והדוכס לרפא נוצרים (עי' בספר תולדות היהודים בדוכסות מנטובה לסימוןסון עמ' 94-95).

²⁹ ר' מאיר בן ר' אפרים מפאדובה היה סופר מומחה ידוע בזמנו, תשובות המופנות אליו בענייני סת"ם נמצאות בשו"ת הרמ"ע מפאנו סי' לז (ועי' שו"ת מהר"ם פדואה סי' פ). רבנו אף מביא ראייה לדרך כתיבת ספרי תורה ממנהגו של ר' מאיר (עמ' תקפז): 'הסופר רבי מאיר מפאדובה ז"ל היה כותב אותה [=את האות ח"ת] בספריו בלי חטוטר, חוץ מהח"ת של וחרה אף ה' בכך ועצר את השמים שבפרשת עקב, עם הח"ת דחלילי עינים מיין שבפרשת ויחי, שהן שתיהן ממנין האלפא ביתא רבתי, שהיה עושה אותן עם חטוטר ועם תג אחד גדול וזקוף על צידן השמאלי, ועקמות או פיסחות בשתי רגליהן, והיה הרגל האחד הופך פניו לצד ימין והאחר לצד שמאל'. הוא עסק גם בהדפסת ספרי קודש - בשנת שי"ז היה מהעוסקים בהדפסת המחזור כמנהג בני רומה במנטובה (עי' בביליוגרפיה של י"י כהן שבסוף ספר 'מבוא למחזור בני רומא' מאת שד"ל, מהד' דביר ת"א תשכ"ו, עמ' 115 סי' 9). דעתו הובאה כמה פעמים ב'מנחת שי' (בראשית ד, יג; לא, נג; אסתר א, יט; ב, יד-טו; ח, יא [מאיר הסופר מעירנו פאדובה]; ט, ט ו-יט), ועי' בספר 'מנחת שי על חמישה חומשי תורה' (ההדיר צבי בצר, ערך יוסף עופר; ירושלים תשס"ה) במפתח בערך 'מאיר הסופר'. הוא כתב גם מעין יומן, בו תיאר את מעשה הכתיבה של כל ספר שכתב, והוא גם עסק בצרכי ציבור במנטובה - היה ממונה על הת"ת ועל הצדקה. עי' בספר של סימוןסון תולדות היהודים בדוכסות מנטובה ח"ב עמ' 532. ועי' בערכו באנציקלופדיה יודאיקה meir ben ephrayim padua. [ר' י"ט אייזנשטאט בספרו 'דעת קדושים' (פטרבורג תרנ"ז, עמ' 82) מצוין שרבנו למד גם מפי מהר"ם קצנלבוגן מפאדובה בצוותא חדא עם בנו ר' שמואל יהודה קצנלבוגן (המהרשי"ק); נראה שזו ט"ס (בספר הנפלא 'אלף מרגליות' לר"מ וונדר ערך מס' 281 כתב שר"א פורטלואונה היה תלמיד המהרשי"ק, אך גם הוא מתבסס על דעת קדושים הנ"ל, ודבריו שגגה)].

³⁰ 'המכונה בונאיטו [Bonaiuto], שהיה גם הוא אחד מרבתי בימי הנעורים' (מאמר על מעלת לשון הקודש להלן עמ' תקפז, ועיי"ש הע' 158). על ר' יהוסף ב"ר יצחק זרקא עי' בספר 'תולדות היהודים בדוכסות מנטובה' לסימוןסון עמ' 424 הע' 267, ועמ' 516 הע' 85. כנראה שר' יהוסף היה נכד או נין של ר' יוסף ב"ר יהודה זארק המדקדק מספרד, תלמיד ר' פרופיאט דוראן האפודי, שחי במנטובה בדור שלפני גירוש ספרד, וחבר מילון וספר דקדוק.

³¹ לימוד הרמב"ם תפס מקום מרכזי בתוכנית הלימודים באיטליה עד הדורות האחרונים, עי' בספר 'הרבנות באיטליה' לבונפיל עמ' 168 והע' 188.

³² נמצאת רשימת ספרים כנראה של אביו ר' ליאון סיני, עי' בספר 'הרבנות באיטליה' (הנ"ל הע' 1) עמ' 177 הע' 25.

מפאנו, עליו כותב רבנו "ושימשתי אותו בפוסקים ובגמרא"³³. בשנת שי"ד לאחר גזירת שריפת התלמוד חזר למנטובה, בלשוננו (שם): 'ועל כי אז נגעה בנו יד ה', ומחמד עינינו היה לשריפת אש, חזרתי מנטובה', ולמד שם בישיבה שבעיר מפיו של ר' יהודה פרובינצאלו וכן מפי מורו המובהק ר' אברהם בן דוד פרובינצאלו, והוסמך לרבנות. רבנו מציין שבניגוד למקובל הוא זכה ללמוד אצל רבו זה גם גמרא; וז"ל: 'כי נמצאו לנו בחסד ה' במקום ההוא אשר נועדנו שם כל חלקי התורה שבעל פה', שכנראה הוסתרו במחבוא כלשהו. בשנים אלו החל ללמוד רפואה יחד עם מורו ר"א פרובינצאלו הנ"ל באוניברסיטת פאביה (Pavia). הוא מאריך שם בשבחיו, וז"ל: 'שקטתי ונחתי על שכמי הגאון מופלא הדור, סיני ועוקר הרים, ריש מתיבתא, המקובל הרופא והפילוסוף האלוקי כמהר"ר אברהם יצ"ו, בן הגאון וראש לדרשני איטאליאה שהיו בזמננו כמהר"ר דוד פרובינצאלו ז"ל... מילא כרסי מבשר ויין הגמרא כפי כוחי... וגם הורני בהשתדלות רב הלשון לאטינו מראשיתו, ומלאכת ההגיון כולה בשלם שבפנים'³⁴. ועם מעלת כבוד תורתו אחרי שנים מה הלכתי בפאויאה לשמוע בכנסיית הרופאים... כי היה לי הישיש הנורא הזה לעולם למורה צדק, והוא לימדני דעת ויראת ה', ובנפש שוקקה מילא אותי חכמת לב, ונתן בכל עוז מהודו עלי' וכו'³⁵.

לאחר שלוש שנות לימוד, בר"ח ניסן שכ"ג, בהיותו בן 21, קיבל רבנו תואר דוקטור לרפואה³⁶. הוא מדגיש שם שלמרות לימודי הרפואה "לא עזבתי אז מלהגות תמיד בתורת ה' תמימה". באותה תקופה גם קיבל תורה מפי ר' משה קאזיס³⁷. כעבור שלוש שנים בשנת שכ"ו קיבל מ-35 הרופאים חברי איגוד הרופאים של מנטובה (ה'קוליגיאום') אישור לעסוק ברפואה במנטובה וסביבותיה, והחל למלא את מקומו של אביו הרופא, שחלה לעת זיקנתו. למרות ההנחיות של ראשי הכנסייה שלא לתת ליהודים לרפא נוצרים³⁸, התמנה בשנת של"ג

³³ מתוך חתימת הספר עמ' תרכז. ועי' בספר 'אגרות מלמדים' בההדרת י' בוקסנבוים (ת"א תשמ"ו) ובמבוא שם בענין החינוך באיטליה בתקופה זו. מענין שר' יעקב זה כתב בעצמו ספר שירי מוסר בשם 'שלטי הגבורים', שנדפס בשנת שט"ז, עי' להלן הע' 43.

³⁴ זהו ביטוי שחביב על רבנו, וכוונתו: באופן מושלם, במדויק.

³⁵ ר"א פרובנצאלו האריך ימים. הוא היה חי עדיין בשעת כתיבת הספר שלטי הגיבורים, ובשנת שס"ח עוד חתם בעיוורונו על פסק ר' ידידיה גלאנטי (שו"ת מהר"א גלאנטי סי' קכה. עי' גם באור החיים לר"ח מיכל אות א ערך 28). ר"א פרובנצאלו תיכנן הקמת מכללה יהודית לרפואה ומדע, אך תוכנית זו לא יצאה אל הפועל (עי' בספרו של סימונסון תולדות היהודים בדוכסות מנטובה כרך ב עמ' 535, ובמאמרו של ישראל ארליך הנ"ל הע' 3 עמ' צו). מעניין לציין שלימודי הרפואה היו יקרים ביותר באותה תקופה למי שלא היה בן רופא, עי' בספר הרבנות באיטליה לבונפיל עמ' 60 והע' 234.

³⁶ הדיפלומה שלו נמצאה, ופורסמה בספר *Judaica Minora* (מילאנו 1983) עמ' 487 ואילך.

³⁷ מרבני מנטובה בימיו של רבנו, תלמיד אביו ר' שמואל והרמ"ע מפאנו. חי בין השנים ש"י-שע"ז. עי' עליו במבוא של הרב פינס לספר חידושי רבינו משה קזיס על הבבות (ירושלים תש"ן), ובהקדמת ר"א סופר לביאורו על מסכת מדות (ירושלים תשכ"ג). היה דודו ורבו המובהק של ר' שלמה ידידיה מנורצי בעל מנחת שי.

³⁸ הן מחשש שהרופא היהודי יפגע בחולה הנוצרי, והן מחשש שלא יאפשר לו לומר ברגעיו האחרונים את התפילות הנוצריות. בשנת שמ"ד שב ואסר האפיפיור גריגוריוס ה-13 כליל על רופאים יהודים לרפא כל נוצרי.

כרופא חצר הדוכס גולייילמו (Guglielmo) לבית גונזגה, שליט מנטובה והסביבה. רבנו גם מונה באופן רשמי לרופא הקהילה היהודית, וקיבל משכורת מהקהילה כדי לטפל בעניים בחינם. בהמשך זכה להוקרה על הצטיינותו המיוחדת, ובשנת שנ"א קיבל רישיון רשמי מהאפיפיור גרגוריוס ה-14 לרפא גם חולים נוצריים.

בשנת של"ו היה מעורב רבנו באירוע חמור: סָפֵר גוי בשם אגוסטינו בן רפאל התנפל עליו עם חרב שלופה בידו בשבת אחר הסעודה, אך רבינו ניצל בפגיעות קלות; הגוי נעצר, אך מת עוד לפני המשפט. לא ברור על איזה רקע היתה התנפלות זו, ואם היתה קשורה לייחוס ליהודים באותה תקופה.³⁹

במהלך עבודתו כרופא פרסם רבנו כמה חיבורים בלטינית בענייני רפואה. ספר אחר חובר בהזמנה מיוחדת: 'ובמצות רוממות אדוננו גולייילמו גונזאגה יר"ה, דוכס שלישי ממנטובה וראשון למונפיראטו, חיברתי במצוותו על רגל אחת ספר אחד לאטינו שבו דרשתי אם יש לזהב מוצא ברפואה כאשר חשבו הרופאים הקדמונים אם לאו, שנדפס בויניציאה שנת שמ"ד'.⁴⁰

במקביל שימש כמוהל. וז"ל: 'וגם לימד [אבי] את ידי לכרות עורלת הנערים ולהכניסם בבריתו של אברהם אבינו. ומיום שישי של חודש מרחשון שכ"ו פרשת ואתה את בריתי תשמור אתה וזרעך אחריו לדרתם, עד י"ט אדר שס"ה פרשת תשא',⁴¹ מלתי שלוש מאות ושישים ילדים, כנראה בספרי המיוחד לזה אשר בו כתבתי בתחילת זיכרון הנער הנימול פסוק אחד

בשנת שמ"ח פירסם רופא יהודי מפורסם אחר, ר' דוד דה פומי ('מן התפוחים'), שהודח ממשורתיו הרפואיות, חיבור בלטינית בשם 'כתב הגנה על הרופא היהודי' (David Pomi, De Medico Hebraeo Enarratio Apologica). עי' ארליך הנ"ל הע' 3 עמ' צו ואילך.

³⁹ 'קורות' שם עמ' 227, נדפס לראשונה ע"י שד"ל ב'אוצר נחמד' תר"כ. האירוע הזה לא מוזכר בשלטי הגיבורים.

⁴⁰ הוא מזכיר ספר זה גם בפרק מח (עמ' רכב): 'ועל הדבר הזה דברתי בארוכה בספרי לאטינו הנדפס בויניציאה על דרוש הזהב המחצבי לדעת אם יש לו חלק ברפואה אם לאו, אשר חיברתי במצות רוממות אדוננו גולייילמו דוכס ממנטובה וממונפיראטו'. ... מדובר על הספר De Auro Dialogi Tres (ונציה 1584 – שד"מ), שעוסק בשימוש בזהב לצורכי רפואה וגם לצרכים אחרים, בהתאם ליידע המדעי של ימיו. הספר בנוי כוויכוח בין אקריואסמוס ודינקריזוס, ויש בו הדגשה של האמונה בבורא עולם – אבל אין בו כמעט מקורות יהודיים (אמנם הוא מזכיר את הזהב שהיה בבית המקדש של שלמה, סע' 81-81). הוא מזכיר בין השאר גם ספרי אלכימיה קדומים. הוא מכריע בספר באופן ברור שלזהב ככל מתכת יש כוחות מסויימים, אבל לא יותר כוחות מאשר למתכות אחרות. לדעתו היופי של הזהב והעמידות שלו גרמו לרושם המוטעה שיש בו כוחות מיוחדים. רבנו כותב שם שבלי נסיונות מדעיים אין שום הצדקה להגיע למסקנות שיש לזהב כוחות מיוחדים, ובמדע ובטבע 'קבל האמת ממי שאמר', אם כי אין שום אפשרות להגיע ליידע שלם שלהם שנמצא רק אצל הבורא. ועי' מ"ש על ספר זה רפאל פטאי בספר The Jewish Alchemists (Princeton 1994) עמ' 379-380.

⁴¹ רבנו פסק מלמול בעקבות השיתוק שלקה בו, ראה להלן.

לכולם⁴², ושם הנער הנימול ושם אביו ושם אמו, יום שנכנס לברית לחשבוננו ולחשבונם, פרשת השבוע, הבעל ברית ראשון ושני אם עשאוהו כמנהג מעלת הלועזים⁴³, ובכורתו אם היה בכור לאביו או לאמו, והנושא מהדרשה אם נעשית בקריאת ויחוד הבעלי ברית בבית הכנסת בשעת המנחה כמנהגנו'.

רבנו המשיך ללמוד תורה ולעסוק בצרכי ציבור, וכמקובל בימיו התעניין גם בשטחי מדע ויידע רבים נוספים. ספרייתו היתה גדולה ועשירה, מהגדולות ביותר בקהילת מנטובה⁴⁴. אולם אין ספק שלימוד התורה לא היה עיסוקו העיקרי.

בתמוז שס"ה בהיותו בן 63 לקה רבנו בשיתוק בחצי גופו השמאלי, כנראה לאחר אירוע מוחי. כתשעה חודשים היה מוטל כמת על מיטתו, בתקופה זו הכתיב לשני חבריו את צוואתו⁴⁵. בתקופת מחלתו הוא התבונן בעצמו והרהר במצבו, והגיע למסקנה כי מחלתו היא עונש על שמייעט לעסוק בתורה בשנות חייו. וז"ל: 'ובחולי דרשתי את ה'. ואחרי התפילה והתשובה והתחינה נתתי את לבי לתקן את אשר עויתי, וסידרתי לי ולבני תורה נביאים כתובים משנה גמרא מדרש הגדה מאמרי הזוהר וסדר עבודה לכל ימי השנה בשחרית במוסף ובמנחה, עד כי בהגיייה זו של תורה בטחתי ירחמי ה', ויסיר מעלי כל חטא ואשמה שהיה עלי בעבור ביטולה⁴⁶'.

בראש חודש ניסן שס"ו התאושש רבנו ממחלתו, ולאחר חג הפסח התחיל לכתוב את ספרו כשהוא עדיין משותק חלקית. בראשונה הוא מכין סדר לימוד לעצמו ולבניו בשלושה 'מגנים'

⁴² הכוונה היא שלכל אחד מהתינוקות כתב פסוק מתאים בתחילת 'זיכרון הנער הנימול'. מדובר בס"ה על ברית מילה אחת כל חודש-חודשיים, ויתכן שהיו עוד מוהלים בעיר (העיר מנטובה מנתה אז כשלושת אלפי יהודים).

⁴³ כינוי לקהילות איטליה שנהגו במנהג איטליה המקורי. ועי' מ"ש גבריאל רוונה על מנהג המוהלים להכין פנקסים כאלו במאמרו 'פנקס המוהלים של רבי אברהם יחזקאל ראוינה ועוד פנקסים על רקע זמנם ומקומם' בכתב העת 'מורשתנו' גל' יא [רחובות, תשנ"ז] עמ' 147 ואילך.

⁴⁴ עי' מ"ש פרופ' סימונסון במאמרו 'ספרים וספריות של יהודי מנטובה' ב'קריית ספר' לז (תשכ"ב) עמ' 103 ואילך. ועי' מ"ש פרופ' בונפיל על המשמעות התורנית והתרבותית של זהות הספרים בספריה באותה תקופה, בספרו 'הרבנות באיטליה' עמ' 174 ואילך.

⁴⁵ הצוואה התפרסמה ע"י פרופ' דוד קאופמן מתוך כת"י בשנת תרנ"ב בקובץ JQR, עי' 'קורות' שם עמ' 228 ואילך ובהע' 37. היא נכתבה מפיו זמן קצר לאחר שנפגע באירוע המוחי הנ"ל ע"י שנים מידידיו, שלמה ב"ר משה בן ר' ידידיה שלמה מנורצי (ר' שלמה ב"ר משה היה בן דודו של בעל 'מנחת שי', שניהם נכדים של ר"ש מנורצי הראשון, עי' להלן סוף הע' 66), ור' אליעזר פרובנציאלו בנו של רבו ר' אברהם. בצוואה, נוסף לדברי מוסר ויראת שמים, נמצאות הוראות מפורטות על דרכי קבורתו, חלוקת רכשו בין בניו וכו'.

⁴⁶ גם ר' עזריה פיג'ו בהקדמה לספרו 'בינה לעיתים' (ונציה ת"ח) מתחיל את חיבורו בהבעת צער על לימודי החול שלמד בצעירותו. גם הוא וגם רבנו ניסו לשלב בין שמירת המסורת היהודית לבין לימוד חוכמות חיצוניות, וקבעו שכל המדעים כלולים בתורה (בניגוד לר"ע מן האדומים ואחרים שהרחיבו את הפער בין המדע וההיסטוריה מצד אחד לבין המסורת היהודית המחייבת, וקבעו שרק ההלכה ועיקרי האמונה מחייבים ואילו דעות גם של קדמונים ניתנים לביקורת. ואכמ"ל). ועי' לעיל הע' 23.

לפי סדר יומיומי, וכמבוא לכך הוא כותב את תשעים הפרקים שבספר "שלטי הגיבורים"⁴⁷. שנה וחצי עסק בכך ברציפות, ובחודש אלול שנת שס"ז הוא מסיים את כתיבת עיקרו של הספר, אם כי המשיך לעסוק בו עד להדפסתו חמש שנים מאוחר יותר (ראה להלן). לקראת סוף מלאכתו מתה עליו אשת נעוריו. וכך כתב בסוף הספר (עמ' תריא): 'ואתה הקורא דע, כי בשעה שהייתי עסוק פעם שנית בספירת התיבות של תורתנו הקדושה מתה עלי אשתי היקרה שרה תנצב"ה בת הנישא ומאוד נעלה כמה"ר משה ציוידאלי זצ"ל, שהלכה לעולמה כבת תשע וחמישים שנה, ליל שישי חמישה ימים לחג המצות השע"א"⁴⁸, תתעדן נפשה בגן עדן עם שאר הצדקניות ותזכה לתחיה, אמן כן יהי רצון. ועל כן לא יכולתי לחזור אחר החשבון הזה פעם שלישי... ולדבר הזה תסלח לי אני עבדך אם לא ידעת ממני בכוון ועל נכון חשבון התיבות בזה'. במקום נוסף (עמ' תריז) הוא מתנצל שלא היה במיטבו בזמן שכתב את הספר: 'והואיל דאתא לידן פעם אחרת זכירת הלוחות, לא אוכל להתאפק מלהגיד לך אתה אדוני הקורא, כי כשפירשתי... מפני חוליי הגדול אשר אני בו בעוונותי הרבים זה שש שנים שעברו קפצה עלי שכחה, ולכן לא העליתי בקונטרס שם מה שאכתוב כאן שלא במקומו. והוא'...

ידיעותיו של רבנו בשאר החוכמות

אפשר להגדיר את רבנו כאיש אשכולות. רבנו ידע שפות רבות, והתעניין ורכש השכלה רחבה ברבים ממדעי הטבע. הוא מגלה בקיאות מופלגת בעשרות ספרים של חכמי ישראל, ולהבדיל בכל יצירות המופת המדעיות הקלאסיות בלטינית וביוונית. נציין במיוחד את ידיעותיו הרבות במוסיקה, הן להרכב קולות במקהלה והן לזהויים ודרכי נגינה בכלים שונים (פרקים ד-יא בספר); בתורת המלחמה, ובהכרת כלי המלחמה והארטילריה ושיטות הלחימה ביום ובלילה (פרקים מב-מג); בתורת האבנים הטובות ותכונותיהן (פרקים מח-מט); בתורת הצומח הקשורה בזיהוי סממני הקטורת (פרקים עח-פח); ועוד. בנוסף לכך כתב רבנו הערות מלאות ידע בנושאים רבים אחרים - היסטוריה, גאוגרפיה, כימיה, זואולוגיה (כולל מיון בעלי

⁴⁷ קדם לרבנו בשימוש בשם זה ר' יהושע בועז לבית ברוך בהערותיו ההלכתיות 'שלטי הגיבורים' על דפי הרי"ף, שנדפסו לראשונה במהדורת האלפס שהוא הוציא לאור בסביבונטה שבאיטליה משנת שי"ג ואילך. כמו כן ר' יעקב מפאנו, מרבני פיריה, מרבתי של רבנו, כתב ספר מוסרי בשם 'שלטי הגיבורים', נדפס בפיריה שט"ו (ועי' כנסת ישראל לרש"י פין [ורשה תרמ"ז] עמ' רפא). עוד לפני כן נכתב ספר בשם זה ע"י ר' שם טוב אבן גאון תלמיד הרשב"א בעל מגדל עוז על הרמב"ם.

⁴⁸ בשנת שע"א ראשון של פסח חל ביום שלישי, וא"כ צ"ל שרבנו מתכוין ב'ליל שישי' לליל שבת, או שצ"ל 'ארבעה ימים לחג המצות'.

חיים למשפחותיהם), אדריכלות, רפואה, פיסיקה, כימיה, רוקחות, תולדות הלשון והכתב ועוד ועוד.⁴⁹

מענין לציין שלרבנו היתה הנחת יסוד שכל מה שהיה במקדש היה משוכלל ביותר, וכל מה שהתגלה וקיים בתקופתו ה'מודרנית' כבר היה קיים במקדש. דוגמא לכך: לאחר שהוא מביא את תאוריית שילוב הקולות במקהלה בזמנו, הוא כותב (פרק רביעי, עמ' נה): "ואלה הם דברי הברית אשר כרתנו במשפטי השיר המלאכותי הנאות והנעים, והוא הוא שלמדו המשוררים מדוד המלך ע"ה ומתלמידיו, כי בחשכה התהלכו חכמי האומות בתנאי הזימרה, עד שממנו בחיר ה' יצאת להם תורת השקט ובטח, השיר הנקרא בשם מעלה וכבוד שיר ה' ושיר ציון". בהמשך הוא מנסה להוכיח שבפסוקי התנ"ך אמנם רמוזים כל הגילויים החדישים ביותר בתורת המוסיקה.⁵⁰

דוגמא נוספת להנחת היסוד הזו של רבנו, שטכנולוגיות הנראות כחדשות יסודן עתיק, קיימת בענין הדפוס. כותב רבנו (בסוף הספר, עמ' תרכג): 'ואני לא אוכל להתאפק מלדבר תועה על כל החכמים שבדורנו, אין נקי, שהאמינו היות מלאכת הדפוס דבר חדש כבר, לא היה לעולמים אלא קרוב למאה שנה שעברו, כאשר דיברו. והם לא ידעו ולא הבינו שמלאכת הדפוס היתה גלויה לנו למאות ולא לפים של שנים, וכמעט סמוך לבריאת העולם, ולמעלה הרבה מזמננו זה'.⁵¹

⁴⁹ מעניינים מאוד דברי רבנו בענין הכינוי 'עלה' ו'דף' לעמודי הספר. וז"ל (עמ' תריב-תריג): 'ברוב הפעמים במקום עלה של זית היו כותבים על העלים הארוכים שבאילני הדקל או בעלים רחבים של שאר אילנות... והיו כותבים על שני עברי העלים האלה, עמוד אחד של שורות רבות בצד הראשון ועמוד אחד של שורות רבות בצד השני... והיו נותנים העלים האלו רצופים זה לזה בסדר נכון ובמספר מתוקן, עד שהיו יודעים מה שהיה כתוב על העלה הראשון והשני והשלישי בעמוד הראשון או השני מהעלים, וכן כולם. וכשהיו רוצים להגיד למי שירצו מה שכתבו בעלים ההם, היו אומרים כמו שכתוב בעלה הראשון השני והשלישי בעמוד ראשון ושני, באופן שעוד היום נתפשט המנהג בקצת החכמים שבזמננו כשירצו לומר דרך משל בגמרת שבת בנייר שלישי, אומרים עלה שלישי עמוד ראשון או שני, לפי ההיזדמן. ומפני שאחרי שנים רבות קצה נפש האנשים הבאים אחריהם בעלים, התחילו להשתמש במקום עלים בקליפה הדקה שהיא סביב לעצי האילנות הנקראות בלשון יון פליאז"ס ובלאטינו ליבר"ר בבי"ת דגושה, ועל כן היו קוראים הלאטיני לספרים שלהם ליבר"ר בבי"ת דגושה, מפני שהיו כותבים על הקליפות האלה. אחרי כן הניחו מן הצד הקליפות הדקות מצד חולשתן, ובחרו במקומם ובתמורתם בנסרים או בדפים הדקים של עץ חלקים ומתוקנים משני עבריהם לכתוב עליהם... ועוד היום נקראו בגלל הדבר הזה הניירות על פי חכמינו דפים'. לדיון בענייני המינרולוגיה הבוטניקה והזואולוגיה בשלטי הגיבורים עי' במאמר של M. Zonta, Mineralogy, Botany and Zoology in Medieval Hebrew Encyclopedias. בתוך Arabic Sciences and Philosophy 6:263-315 (1996). בתורת המלחמה והמדינה של רבנו עסק באריכות אברהם מלמד בעבודתו 'אחותן הקטנה של החכמות', תל אביב תשל"ז. רבנו היה במשך תקופה מסוימת גם שותף בבנק במנטובה, עי' בתולדות היהודים בדוכסות מנטובה לסימונסון עמ' 167 הע' 93, ואולי מכך נובעת בקיאותו בענייני כספים.

⁵⁰ ראה לעיל הע' 23.

⁵¹ מיותר לציין שדעות אלו אינן מקובלות היום בדרך כלל. ואכמ"ל.

דוגמא נוספת: רבנו טוען שאברהם אבינו המציא כמה מחוקי המלחמה (פרק מב עמ' קפז): 'ואברהם אבינו עליו השלום הוא היה הממציא הראשון ממשפט המלחמה הזאת', ומשה רבנו אירגן את צבא ישראל הרבה לפני שהרומאים גילו איך לארגן צבא (פרק מא עמ' קעב): 'והנה, הרומיים הראשונים, שיסדו העיר ההיא של רומי הקדומה, טרם שידעו לתקן חניית המחנות ולסדר הלגיונות כתיקן היו לממלכה שפלה שלא הצליחה לכל. אמנם אחרי אשר הכירו גודל הנזק המגיע לכל אומה שתילחם בעירבוביה ובלא סידור, העריכו וחילקו כל הלגיונות לעשרה חבורות, וכל חבורה לחמישים חלקים, וכל חלק לחמישה ועשרים אנשים. וכבר משה במצות ה', בכמה דורות שקדמו להם, חילק כל מחנה ישראל לארבע דגלים, וכל דגל לשלושה שבטים, וכל שבט לבתי אבות, וכולם לארבעה חלקים, והם שרי עשרות, שרי חמישים, שרי מאות ושרי אלפים. וכמו שמשה רבינו נשא נס לשבטים, האחד גדול ופרוס לרוח לשלושה שבטים משותפים כדי שיראה למרחוק, ועוד עשה שני ניסים אחרים קטנים ממנו לשימוש כל אחד ואחד מהשבטים שהיו בחברתו, כן עשו הרומיים גם הם כפי לימודו⁵²... כך מעלה רבנו את האפשרות שהאפרסמון, שעיקר גידולו בארץ ישראל, הגיע למצרים בידי יעקב אבינו, והוא-הוא 'זמרת הארץ' (עמ' שמז): 'זמרת הארץ היתה באמת הבאלסאמ', כי לא היה ממנו אז במקום אחר כי אם בארץ ישראל בלבד. ואולי הבאלסאמ"ו שהיה בשכבר במצרים נולד שם מהצרי ששלח אבינו יעקב ליוסף מנחה, כי אם היה שם צרי כזה לא יחשב לו ליוסף דורון מובחר. וכדי שהצרי הזה יהיה יקר בעיניו, אולי שלח לו עם השרף גם הנטיעה, שעשתה בזכות יעקב גם פרי ושרף טוב במצרים אחרי פטירת אבותינו משם'.

אולם במקביל לגישתו ה'מדעית' מתייחס רבנו ביראת כבוד לדבריהם של רבותינו, ולא דוחה את דבריהם גם אם דעתו שונה. כך בענין זיהוי הצמח הנקרא 'כפת הירדן', אחד ממרכיבי הקטרת (תחילת פרק פז עמ' שפא): "נחזור אם כן למשפטנו הראשון, ונרדפה אחרי חכמי דורנו לדעת מהם, אם נוכל, מה היא כיפת הירדן הבאה בקטורת. כי הנה קשה עלי מאוד הדבר הזה, ולא אבוש לגלות את חרפתי, כי הנני הולך ותועה זה ימים רבים בשדה הסיכלות והמבוכה, ולא ידעתי אנה אפנה לעזרה, כי לא מצאתי מים לרוות את צמאי, דבקה לשוני לחיכי, ואין מילה בלשוני להגיד לכם שמץ דבר ברור ששמעתי בה. גם בתוכי ישתומם לבי בזכרי כי אין דעתי מתיישבת עלי לעמוד במה שכתבו גאוני עולם עליה, כמו שהם רש"י, בעל הערוך, והכלבו, וזולתם ז"ל. ואני לא באתי ח"ו לחלוק על רבותי, כי תורה לעולם אבקש

⁵² גם ריה"ל בספר הכוזרי (מאמר שני אות 10) כתב: 'כל החכמות הועתקו שורשיהן וכללם מאתנו אל הכשדים תחילה, ואחר כך אל פרס ומדי, ואחר כך אל יון, ואחר כך אל רומי, ולאורך הזמן רוב המיצועים לא נזכר בחכמות שהם הועתקו מן העברים - אך מן היוונים והרומים'. וע"ע במורה הנבוכים לרמב"ם ח"א פרק יז. זו היתה גם דעתם של ר' עובדיה ספורנו ור' אברהם פריצול ואחרים שחוכמות העמים לקוחות מעם ישראל, עי' בספר 'מראה כסופה' עמ' 130-132, ובספר 'רקחות וטבחות' (ירושלים תשס"ח; ההשקפה שמקור כל החוכמות בעם ישראל היתה מקובלת בעולם בזמננו גם על גויים רבים, עי' בעבודתו של סנדלר עמ' 23-24).

מפיהם, ואם קבלה היא אקבל כל דברי ה' בסבר פנים יפות כמוטל על כל אשר בשם ישראל יכונה. אמנם אם הרשות נתונה להשיב לפעמים על דברי חכמים, עד שמתוך הוויכוח יתברר האמת, אענה אף אני חלקי, ואולי מתוך סיכלותי כאור שמש יזרח חכמתם, ולנפשי על כל פנים ינעם לשתות תמיד מים מבורם ונוזלים מתוך בארם, ולא אטה מעולם ימין ושמאל מדבריהם, כי מלאכי ה' צבאות הם". אך את דברי חכמי אומות העולם מקבל רבנו לעיתים בביקורת (סוף פרק נג, עמ' רנה): 'דעו נא וראו, כי כמו שיש לנו להאמין שיש לאבנים טובות ולחלקי הבעלי חיים במצות ה' סגולות רבות בחוליי בני האדם ובשמירת בריאות חלקיו ואבריו, כן יהיה לנו לאשמה ולפוקה ולמכשול עוון גדול אם נאמין כל מה שאמרו הפילוסופים האלה בהם, כי הם בלי ספק דברי הבאי של שקר וכזב, ואין אמונה בהם. ולה' לבדו ייוחסו הפעולות ההן, ולו העושר והכבוד הממלכה הגדולה והגבורה התפארת והנצח וההוד בשמים ובארץ, ובידו לגדל ולחזק ולאמץ לכל. ואנחנו נודה לשמו תמיד, כי הוא אלהינו המרומם על כל ברכה ותהילה, והוא עשה השמים ושמי השמים וכל צבאם הארץ וכל אשר עליה, הימים וכל אשר בהם, והוא מחיה את כולנו וצבא השמים, ואנחנו עמו צאן מרעיתו באימה ביראה ברתת ובזיע לו משתחוים'.

אולם חשוב להדגיש, שעם כל המאמץ שהקדיש לנושאי ה'חול' שבספרו, לא זהו ייעודו של הספר. כך באיגרת לבניו שבהקדמה לספר (עמ' ג) מזכיר רבנו רק את החלק התורני בספר שהוא מגיש לפניהם, ואינו מזכיר כלל את הפרקים הארוכים בהם הוא עסק בצדדים המדעיים והטכניים הקשורים למקדש ולענייניו. וכך לאחר שדן באריכות בכל אופני ייצור המלח בפרק כו, כותב רבנו בסוף הפרק (עמ' שלג): 'כאלה הם דברי בפרק המלח. ובפרק הבא אדבר בעזרת ה' בעצי המערכה, ולא אהיה לכם למשא כאשר הייתי בפרק זה, שהוא תפל מבלי טעם חכמה ותבונה, עם שהיה מראשו לסופו ברוב מלח'...

ספר שלטי הגבורים

הספר נכתב למעשה כספר הדרכה לתפילה וללימוד תורה עבור בניו. בהבנת מבנה המקדש והעבודה במקדש רואה רבנו רקע מתאים לסדרי התפילה שלצורכם בא עיקרו של הספר, ולהם הוסיף רבנו סדרי לימוד מפורטים לכל יום ויום. עיקר הספר, תשעים הפרקים, מפרנס בדפוס הראשון 103 דפים (בכל עמוד שתי עמודות, ס"ה ארבע עמודות לדף), 12 דפים בראש הספר בהם הקדמות וכו', עוד 64 דפים בשלושת ה'מגנים'⁵³ שבהם סדרי לימוד לכל ימות השנה, ועוד 15 דפים הכוללים את 'המאמר על לשוננו הקדוש' ואת חתימת הספר; בס"ה כולל הספר 186 דפים, כשבע מאות וארבעים עמודות. הספר נדפס פעם אחת במנטובה שע"ב, באותיות צפופות ורבות מהן שבורות, ובדורנו בדפוס צילום.

⁵³ על יסוד הפסוק בשיר השירים ד, ד: "אלף המגן תלוי עליו כל שלטי הגבורים".

במגן הראשון מתאר רבנו את סדר הבוקר של כל יום, ובתחילת תפילת שחרית הוא מרחיב בסדר קרבן התמיד וכל הקשור בו ע"פ מסכת תמיד והלכות הרמב"ם⁵⁴, בדומה לסדר הלימוד שסידר כבר לפניו הרמ"ע מפאנו בספרו 'סדר עבודה לתמידין ומוספין של כל ימות השנה'⁵⁵ - אך בשינויים קלים. בהמשך לסדר ימי החול הוא מביא גם סדר לימוד לשבתות וימים טובים, לכל יום את סדר המוספים המיועד לו. אחר כך הוא מביא את סדר המעמדות, סדר לכל יום מימי השבוע. לדעתו כדי לעבור על סדר התפילה והלימוד הזה נדרשות כשעתיים, וזו פתיחה נאה לכל יום⁵⁶.

במגן השני הוא מעורר את בניו בדבר חשיבותה של תפילת המנחה, ועורך סדר תחינה ואחריו קטעי לימוד הנוגעים לתמיד של בין הערביים וכל הקשור בו. רבנו המחבר הוסיף לכל יום מימי השבוע קטעי קריאה ולימוד בתורה, נביאים וכתובים, וכמו לימי החול הוא קבע גם פסוקים לשבת ולמועדים. לדעתו לאמירת סדר זה של תפילת מנחה נדרשת כחצי שעה מדי יום.

במגן השלישי ממריץ רבנו את בניו לקבוע עיתים לתורה בלילות. בהמשך למה שפסקו כבר הראשונים בעקבות חז"ל שיש לאדם להשלים פרשיותיו עם הציבור שנים מקרא ואחד תרגום, עורך רבנו סדר לימוד לכל יום מימות השנה גם בנביאים (כפרק ליום), בכתובים (כפרק ליום), משנה (פרק או שנים ליום), פיסקה מהגמרא (מתוך הרי"ף או עין יעקב או ילקוט שמעוני, שהרי ספרי הגמרא עצמם נשרפו ולא היו מצויים בדרך כלל בידיים יהודיות), קטע מהמדרש (מדרש רבה או ילקוט שמעוני), וקטע מהזוהר⁵⁷. לסדר לימוד זה נדרשת,

⁵⁴ מענין לציין שבסוף פרק 10 (עמ' רצו) רבנו דן ביחס בין גירסת פיה"מ לבין הגירסה במשנה תורה בנקודה מסוימת, ומניח שהרמב"ם חזר בו במשנה תורה מדעתו בפיה"מ.

⁵⁵ נדפס בפיררה של"ב (ואח"כ בוונציה ש"ם, ש"ן). בספר זה י"ח פרקים בהם תיאור הקרבת התמידין והמוספין כל השנה, עם אריכות יחסית בסדר העבודה של יום הכיפורים. בסוף הספר נמצאות הערות למדניות של הרמ"ע מפאנו כסדר פרקי הספר. רבנו משתמש בחיבורים נוספים שהיו קיימים בימיו לצורך השלמת סדרי התפילה: כך בענין שיר של יום כתב רבנו בפרק צ (עמ' תיג): 'בינותי בספרים, ודרשתי במקצת חכמי דורנו, למצוא אותם [=השירים של יום] משלם. עד כי החבר כבוד מעלת החכם רבי שלמה יצ"ו בן הגאון כבוד מעלת הרב רבי משה מנורצי זצ"ל הראה לי באצבע הסדר הזה, אשר לקט בחייו מעלת אביו זצ"ל להקדיש החגים והמועדים בשיר כמשפטם. אכתבנו לכם עתה בפרק זה'... ובהמשך (עמ' תיד) מביא רבנו רשימה של מזמורים וקריאות שנוהגים לאומרם בעת הוצאת ספר תורה בשבת: 'אכתוב גם כן כאן הסדר מכל המזמורים והקריאות שנוהגים לומר בעת הוצאת ספר תורה מידי שבת בשבתו, סידרם הנעלה כבוד מעלת ר' בנימן שאול מהאדומים ז"ל חזן ק"ק פירארה, היה לי באמת לכפתור ופרח'.

⁵⁶ עי' להלן בהקדמת המחבר ליד הע' 52 ובהערה. ועי' במאמרו של פרופ' א"א אורבך 'משמרות ומעמדות' ב'תרביץ' מב (תשל"ג) עמ' 313 ואילך, בו הוא מתאר את סדרי המעמדות השונים שנתחברו במשך הדורות.

⁵⁷ בימינו מוכר הסדר 'חק לישראל', שנדפס לראשונה במצרים בשנת ת"ק ע"י ר' יצחק ברוך על פי כתביו של ר"ח ויטל בשם רבו האר"י. באמצע המגן השלישי (עמ' תקנד) כותב רבנו על דפוס הזוהר בו השתמש: 'זכור כי הזוהר מהדפוס ממנוטובה [דפו"ר, משנת שי"ח] הוא נחלק לשלושה חלקים, וסכום דפי הראשון הם רנ"א, ודפי

לדעתו, כשעה וחצי מדי יום. וז"ל בהקדמת המגן השלישי (עמ' תצו): 'ודעו בני היקרים, כי אין לכם להרהר אחר אריכות סידורי זה, כי הנה מובטח אני שיהיה לאל ידכם לעמוד בו. כי ידעתי [=בדקתי] אני בעצמי הזמן שיצטרך להיטפל בו האדם פעמים רבות, ומצאתי שבין קריאת המעמדות וכל סדר התמידין והמוספין עם פרשיותיהן ככתוב - לא יעברו שתי שעות, ודי ב[סדר] תפילת המנחה חצי שעה, ובכל [סדר] הלילות לא תעברו שעה אחת וחצי, שהם בין הכל ארבע שעות. ואם נחמיה התרשתא ועזרא הכהן ובני הגולה היו קורין בספר תורת ה' רביעית היום, ורביעית היום היו מתוודים ומשתחוים לה', שהם שש שעות ממזרח שמש עד צאת הכוכבים - מפני מה אין אתם יכולים לקרות שישיית היום, שהוא ארבע שעות בין היום ובין הלילה, בתורה שבכתב ושבעל פה הסדורה לפניכם כיום הזה? חזקו ואמצו והיו לבני חיל והיה אלוקים עמכם'.

סך הזמן המוקדש לתפילה ולימוד לפי הסדר שקבע רבנו הוא איפה כארבע שעות בכל יום, נוסף לזמני התפילה עצמם. רבנו כותב לבניו שהקדשת שישיית מהיום לעבודת שמים הוא דבר ראוי, והוא מאמין בכך שאם יקיימוהו - ייטב להם, כי הקב"ה ישמרם ויצילם מכל רע. כך יוכלו גם לעסוק בפרנסת ביתם וגם למצוא חן בעיני המקום בלומדם את תורתו.

תשעים הפרקים

כאמור, עיקרו של הספר "שלטי הגיבורים" הוא תשעים הפרקים שבראשיתו, בהם מתאר רבנו את הר הבית, והמקדש וכליו, ואת סדרי העבודה, כהכנה להבנת סדר התמיד שיש לאומרו כל בוקר. בפרקים אלו עיקר חידושו של רבנו המחבר. הוא מתבסס על התנ"ך ועל כמה ממפרשיו בהתייחסותם לגבי הבית הראשון, וכן על תיאורי חז"ל, הלכות הרמב"ם ודברי רבותינו הראשונים לגבי הבית השני, בשילוב סברות של כמה מחכמי דורו וכמובן סברותיו העצמיות שלו⁵⁸. בסדר ובתמציתיות הוא מרכז בתשעים פרקי הספר את הדעות השונות הנוגעות למקדש, הלכותיו, וסדרי העבודה בו בחול ובחג. הוא מביע דעתו בנושאים השנויים במחלוקת, לא כפוסק הלכה לרבים - אלא על פי ידיעותיו התורניות והכלליות ועל פי סברתו. תשעים הפרקים הם למעשה מעין קובץ אנציקלופדי המקיף שטחי מדע רבים ושונים, על פי היידע בזמנו ובמקומו. בכל נושא בו נוגעת ההלכה בתחום מדעי הוא מרחיב ומפרט. כך למשל הוא עוסק בזיהוי צמחי הקטורת ושמן המשחה, ומביא את כל היידע שהיה קיים בתקופתו במסורות יהודיות, נוצריות ומוסלמיות בקשר לזיהויים אלו. הדיון בענין הקרבנות מביא להרחבה בענין בעלי החיים השונים למיניהם, כולל בעלי חיים יחידאיים ואף דמיוניים.

השני הם רס"ח, ודפי השלישי הם ש', ועליהם סמכתי להציב ציוני המאמרים אשר כתבתי, ואם תבקשם על פי המנין הזה תמצא בנקלה כל המאמרים הערוכים לפניך'.

⁵⁸ בסוף ההקדמה (עמ' לט) כותב רבנו 'הרי שזכרתי לכם מיני אלפ"א בית"א רבים שלא נמצאו עתה רק בידי יחידי סגולה שבזמננו, ואני חידשתי גם כן בהם דברים מה, כדי שלא אמסור לכם דבר בספרי זה בלי חידוש'.

הדיון בענין המנחות מביא להרחבה בענין השוואת נפח נוזלים מול נפח מוצקים, והזכרת החובה להקריב מלח על הקרבן מביאה להרחבה בענין סוגי המלחים ותפקידיהם. הדיון בענין עצי המזבח מביא להרחבה בענין העצים השונים וסוגיהם, כולל כאלו הגדלים באמריקה.⁵⁹ רבנו כתב פרקים שלמים בתחום המוסיקה, מתוך הבנתו ששירת הלויים ונגינתם במקדש היתה בהרכבים מוסיקליים שאין דומה להם בעולם כולו, ובכלי נגינה יוצאים מן הכלל. כך הוא גם אוסף את כל הידוע בעולם העתיק ועד זמנו בקשר לזיהוין של אבני החושן וסגולותיהן, ובהמשך בענייני מידות ומשקלות וערכי מטבעות. המילים בלועזית שחדרו לעברית זכות לדיון ולזיהוי מפורטים; לשם כך הוא מנצל את שליטתו בעשר שפות אירופאיות ושמות, ובמיוחד ביוונית ולטינית. קיימים בספר דיונים גם בענייני ארכיטקטורה בעקבות תיאור בנין המקדש, בענייני הנהגה וניהול בעקבות הדיון בתפקידי הלויים, ואף בענייני צבא ומלחמה בעקבות העיסוק בכהן משוח מלחמה.⁶⁰ זהו איפה ספר יחיד במינו, בתקופתו, ואולי עד ימינו אלה, המנסה להקיף את מכלול הנושאים, התורניים והמדעיים הקשורים במקדש.⁶¹

⁵⁹ עי' מ"ש פרופ' אברהם מלמד במאמר 'גילוי אמריקה בספרות היהודית במאות הט"ז והי"ז', בתוך הקובץ 'בעקבות קולומבוס' (ירושלים תשס"ו) עמ' 443 ואילך.

⁶⁰ כמה חוקרים מצאו בדברי רבנו דברים בנושאי ניהול צבא ומדינה שיתכן שנלקחו מספריו של ניקולו מקיאוולי (Machiavelli) שחי כדור לפניו בעיר פירנצה שבאיטליה, והשפיע רבות על המדינאות האירופית בתקופת הרנסאנס ובתקופה המודרנית; עי' מ"ש אברהם מלמד במאמרו 'Medieval and Renaissance Jewish Political Philosophy', בספר History of Jewish Philosophy (1997) עמ' 433 ואילך. וע"ע בעבודתו 'אחותן הקטנה של החכמות' (הנ"ל הע' 49) פרק 3.

⁶¹ ד"ר נח שפירא כינה את רבנו בתואר 'אנציקלופדיסט' ("הרופא-העברי", כרך 33, 1960, חוברת ב' עמ' 109-116). בספר על האנציקלופדיות היהודיות בתקופת הרנסאנס (The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy. Steven Harvey ed., 2000, Kluwer Academic Publishers, The Netherlands, פרק 20 עמ' 441 ואילך) מתאר פרופ' מלמד את הספר שלטי הגיבורים כמין אנציקלופדיה שעוסקת בכל תחומי הענין של הידע האנושי. לדבריו בולטים בה הידע הרחב של מחברה במדע של ימיו ובדעות הפילוסופים, נוסף כמובן על מקורות חז"ל, המפרשים והפוסקים בהם השתמש. הוא מעיר שם שלמרות שרבנו החליט לעת זקנתו ואחרי מחלתו לעזוב את החוכמות החיצוניות ולעסוק רק בתורה, למעשה הוא עושה שימוש בכל הידע שצבר והכלים המדעיים שרכש כל ימיו כדי לתאר את המקדש ואת כליו באופן מדעי נרחב ומעמיק. גם הניתוח הפילולוגי של השפות בעולם הקדום ובימיו בראש הספר מהווה כמין הקדמה לשימוש שעשה בשפות אלו לכל אורך הספר. הוא כותב (שם עמ' 454 ואילך) שהספר נראה בעיני הרבה חוקרים במשך הדורות מוזר, מפני שהוא סוטה לעניינים רבים ושונים במקום לעסוק במה שלכאורה הוא נושא העיקרי – תיאור המקדש וכליו ועבודתו; אבל אם מבינים שדרך כתיבתו היא בשיטה אנציקלופדיסטית, ובה בהתאם לנושא אותו הוא סוקר הוא מביא את כל הידע בכל אחת מהנקודות בהם הוא נוגע, מתברר שהוא עשה את מלאכתו נאמנה: תוך כדי מחקר תורני הוא מצרף את כל הידע שאסף במשך כל ימי חייו בנושאים רבים ושונים, לשימוש בניו והדורות הבאים. פרופ' זהר עמר הדגיש שרבנו הוא כנראה גם הראשון שמתרגם קטעים שלמים לעברית מכתבי החוקרים הקדומים תיאופרסטוס, פליניוס ודיוסקורידס ואחרים (עי' בספרו 'ספר הקטרת' [ת"א תשס"ב] עמ' 156).

וכך כותב רבנו בתחילת פרק פח (עמ' שפו): "השבח וההודאה לה' כעל כל אשר גמלנו ברחמיו וברוב חסדיו בפירוש סממני הקטורת ומכשיריה, כן יזכני למען טובו הרב והעצום להשלים חיבורי זה כאשר עם לבבי, ויהיה עמדי בכל אשר אלך לפאר את שמו הגדול והקדוש, ויתן לי רחמים שיזכנו רבים בסידורי זה, העורך שולחן שלם לקריאת התורה שבכתב ושבעל פה ערב ובוקר וצהרים..."

כתיבת המגנים ותשעים הפרקים נמשכה כשנה וחצי בלבד, מניסן שס"ו ועד אלול שס"ז. במשך הכתיבה או לאחר שהסתיימה הראה רבנו את טיוטת ספרו לכמה מחכמי עירו, והתחשב בהערותיהם. וז"ל בפרק מו (עמ' רד-רה): 'אחרי אשר קראו קצת מרבתי פרקי זה, לא נתיישרה ונתקרה דעתם עליהם כאשר ראו כי השמטתי דרישת מהות האבנים טובות שהיו באפוד ובחושן. ועל כן חילו פני רבים מגאוני עולם, וציוו לי בכל תוקף לחזר אחריהם בכל עוז, ולהעלותם על ספרי זה לרצון להם. וגם כי הדבר קשה מאוד עלי, בפרט כי אין איש מהחכמים הקדמונים הגדולים שיעמדו על דעת אחת, ולכולם נמצא חילוק הרצון וחילוף הדברים ממה שעלה על לב ושפת רעהו, עם כל זה נעיתי את חוצני ולא התמהמהתי לחפש בנרות שכלי, ולבקש בכל מאמצי כוחי, דבר דבור על אופני האמת על זה. ויגעתי ומצאתי לפי סברתי קושט דברים המתיישרים על הלב שהעליתי כאן לזיכרון, לשמור ולעשות ככל אשר ציוני ראשי אלפי חכמי ישראל נר"ו... רבנו עצמו הכיר בערך הטיחה שהוא טרח למען בניו וקוראיו; וז"ל בהקדמה למגן השלישי (עמ' תצה): 'ועל כי ברבות [=מדרש רבה] ובשאר הספרים לא מצאתי מדרשים פשוטים כפי סגנון חלק הסדר הנקרא [=במעמדות] די סיפוקי, יגעתי ומצאתי במקומן מדרשי הלכות או הלכות פשוטות... יעדתי מעט וקיימתי הרבה, עד כי לא נופל אנוכי ממי שזימן לחברו להאכילו בסעודה פת קיבר והאכילו תחתיו פת של סולת נקיה, כי במקום תרעומת חובה הוא על אשפיזכנו לשלם תודות לו כעל כל אשר גמלו בחסדו הרב'...

בהמשך עבר רבנו שוב על הספר, הוסיף לו פרקי השלמה, והדפיס את ספרו בשנת שע"ב במנטובה ע"י ר' אלישמע המדפיס, אותו הזמין במיוחד מוונציה כדי לטפל בהדפסת ספרו⁶².

⁶² רבנו מזכיר אותו, ולא תמיד לשבח, בכמה מקומות בהקדמת הספר ובסיומו. כך למשל בהקדמה (עמ' כה) מזכיר רבנו שקיימות אותיות יווניות מיוחדות שהן 'כמו סימן של אותיות רבות מחוברות יחד... ואני לא הדפסתי אותן כאן, הואיל כי האיש הלזה בעל הדפוס רבי אלישמע יצ"ו בן הישיש רבי ישראל מגוואסטאלה יצ"ו לא חזר אחריהן קודם היפרדו מויניציאה לבוא פה מנטובה להיטפל בהדפסת ספרי זה'. ובהקדמה ללוח הטעויות כותב רבנו (עמ' תרכו): 'זאת ועוד ידיע להוי לך, כי בכתיבה הזאת המרובעת שנדפס בה ספרי זה יוחלפו בנקלה הההין שלה בחיתין, וגם הביתין בכפין, ואם המדפיס לא יזהר בהם כמוטל עליו יחטיא הקורא בקריאה הנכונה, ובדבר הזה פשע באמת ר' אלישמע הלזה'... ולאחר השמעת עוד כמה טענות נגדו מבקש רבנו מהקורא: 'מחה פשע ר' אלישמע המחוקק, כי הנה חוץ לעירו [=ונציה] לא מצאה ידו להשיג כל המצטרך בהדפסה השלמה התמימה והנכונה'... ובמקום נוסף מלמד רבנו זכות על המדפיס וגם על עצמו (עמ' תקעח-תקעט): 'ועל כי אין סיפק בידי להראות לכם עתה בדפוס רשומי האותיות [של כתב אשור] שהם משונים במאוד מאוד מאותיות הקדושים שלנו, הואיל כי לא נמצאו אצל שום מדפיס שבגלילותינו לא בכל ולא במקצת, אמרתי להודיע לכם

רבנו עוד הספיק לעבור על דפי הספר המודפס ולצרף תיקוני טעויות בסוף הכרך, ולאחר עוד כמה חודשים בכ"ט תמוז שע"ב שבק רבנו חיים לכל חי בהיותו בן שבעים⁶³. מאז לא נדפס הספר שנית אלא במהדורות צילום בלבד.

מספר נקודות אופייניות לכתיבת הספר

1. רבנו היה בקי בתנ"ך ובספרי חז"ל, ושפתו שזורה בפסוקים רבים מתורה נביאים וכתובים ובחלקי משפטים וביטויים של חז"ל, בדומה לשפת הפייטנים ששירתם מבוססת על המקרא והמדרשים. נביא כאן דוגמאות בודדות מתוך המאות והאלפים: א. בפרק א (עמ' מא): "כי בהגדלת ערך קדושה לא יהיה בי עון אשר חטא" – ע"פ הושע יב, ט: וַיֹּאמֶר אֶפְרַיִם אֶךְ עֲשֵׂרְתִי מִצָּאִי אֹן לִי כָל יְגִיעִי לֹא יִמָּצְאוּ לִי עֹן אֲשֶׁר חָטָא. ב. תחילת פרק מג (עמ' קפז) בתיאור שיטות המלחמה: "אלמד אתכם מה יש לעשות לכם ביום קרב... עד שתכחידום מגוי...". – מיוסד על תהילים פג, ה: אָמְרוּ לָכֹן וְנִכְחִידֵם מִגּוֹי וְלֹא יִזְכָּר שֵׁם יִשְׂרָאֵל עוֹד. ג. בפרק פג (עמ' שסה) בתיאור הסממן 'קציעה' לקטורת כותב רבנו "על פי שני עדים רופאים" – והלשון על פי דברים יט, טו: עַל פִּי שְ�נֵי עֵדִים אוֹ עַל פִּי שְׁלֹשָׁה עֵדִים יָקוּם דְּבָר. לעיתים מתאר רבנו דברים בדרך של חיקוי הצגה דרמטית, כמו בפרקים יח-כב בתיאור חובותיהם וזכויותיהם של הכהן, הלוי והישראל. שפת ה'שחקנים' מורכבת מחלקי פסוקים המשולבים יחד כדי בקיאותו המופלגת בתנ"ך, המשולבת כאן בכשרון ספרותי בחיבורם לתיאור ה'עלילה' המובאת בפרקים אלו⁶⁴.

מספר אותיותיה ושמותן העצמי, כדי שתכירו כי לא דיברתי שקר'... ועי' בספר תולדות הדפוס העברי במדינת איטליה וכו' לרח"ד פרידברג (מהד' שניה ת"א תשט"ז) עמ' 19 שבעל בית הדפוס שבו נדפס ספרנו שמו היה ר' אליעזר מאיטליה (אמנם רבנו כתב בשער הספר שהוא מדפיס את הספר 'בביתו'; היה מי שכתב שבשנת ש"ע לקח רבנו לאחריותו את בית הדפוס של הגטו של מנטובה, בין השאר על מנת שיודפס בו ספרו 'שלטי הגיבורים' שכבר היה מוכן בעיקרו, עי' בעבודתו של סנדלר [לעיל הע' 22] עמ' 9), והמדפיס בפועל היה ר' 'אלישמע המדפיס', הוא ר' משה אלישמע ב"ר ישראל הזיירוני מגוואסטלה, שעסק בהדפסת ספרים במנטובה באותן שנים. לפני כן היו הוא ואביו ר' ישראל עורכים ומגיהים בדפוס די גארה בוונציה, שנסגר בערך בשנת ש"ע בעקבות מותו של בעל הדפוס זואן די גארה. וראה מ"ש פרופ' א"מ הברמן בספרו 'פרקים בתולדות המדפיסים העברים ועניני ספרים' (ירושלים תשל"ח) בפרק 'המדפיס ישראל הזיירוני ובנו אלישמע', עמ' 215 ואילך.

⁶³ עי' אוצר הגדולים אלופי יעקב מאת ר' נפתלי יעקב הכהן כרך ב עמ' נא סימן קנה.

⁶⁴ יתכן שיש לכך קשר לעובדה שהספרות והאמנות, כולל אמנויות הבימה, פרחו באותה תקופה. בין זמנו ומקומו של רבנו, ר' יהודה סומו פורטלאונה [תלמידו של ר"ד פרובנציאלי; כנראה שאינו קרוב משפחה של רבנו], עסק בין השאר בדרמה ובחיבור מחזות באיטלקית ובעברית, ונחשב גדול המחזאים היהודים של תקופת הרנסאנס. עי' עליו בספר תולדות היהודים בדוכסות מנטובה לסימונסון בעיקר בעמ' 480 ואילך.

2. לא היו בידי רבנו, בדרך כלל, ספרי תלמוד בבלי, בעקבות גזירת שריפת ספרי התלמוד ברומא וביתר ערי איטליה בשנים שי"ד-שט"ו. וכך כותב רבנו בסוף פרק לב, שבו הוא דן בתיאור לחם הפנים (עמ' קנא): "ואם באולי באיזה מקום מהגמרא רז"ל דברו על זה ואני לא ידעתי, כי בעבור המניעה הידועה לא יכולתי להתעדן מדברי הגמרא כראוי..."⁶⁵. כך גם בפרק יד בתיאור הפרוכות של אמה טרקסין (עמ' פז) מעתיק רבנו מילקוט שמעוני בפרשת תרומה רמז שסז דברים המיוסדים על דברי רז"ל במסכת יומא, ואח"כ הוא כותב: "וגם מפני המניעה הידועה לא ראיתי מה שבאולי אמרו עליהן בגמרא"⁶⁵.

בכל זאת לא נמנע רבנו מלצטט כמעט בכל נושא מתוך סוגיות הגמרא הרלוונטיות, כאשר מקורותיו הם בדרך כלל ילקוט שמעוני, עין יעקב, או הכסף משנה על הרמב"ם כשזה מצטט מן הגמרא. דוגמא אחת מרבות: בפרק לא (עמ' קמה-קמו, ועיי"ש הע' 83) בענין עשרה שולחנות ועשר מנורות שעשה שלמה המלך בבית ראשון, מעתיק רבנו לכאורה ממסכת מנחות צח, ב ואילך, כפי שהוא כותב במפורש: 'גמרתי אומר לחזור ולכתוב לכם כאן שתי הסוגיות משלם שבאו על זה מרבתינו ז"ל בגמרת מנחות פרק שתי הלחם'; אבל ברור שהוא מצטט מילק"ש תרומה רמז שסט, כי רק שם מופיעות שלוש דעות התנאים ברצף, פעם לגבי השולחנות ופעם אחרת לנושא המנורות, מה שאין כך בגמרא, שמובאת דעתו של כל תנא בשני הנושאים ובדילוגים גדולים בין הדעות. גם שמות התנאים שרבנו כותב שם, רבי אלעזר בר' שמעון ור' יוסי, מתאימים לגירסה בילק"ש, בעוד שבגמרא מוזכרים ר' אלעזר בן שמוע ור' יוסי בר' יהודה. כמו כן קיימים הבדלים קטנים רבים נוספים בין ציטוטיו של רבנו לבין נוסח סוגיא זו בגמרא.

מפתיעה עדותו של רבנו בפרק כג (עמ' קיג), כשהוא דן במבנה ומיקום לשכת הגזית. לאחר שהוא מביא את דעות רש"י ורע"ב, ולעומתן את שיטת הרמב"ם שאותה הוא מתקשה לקבל, הוא מספר: "ואתם בני דעו, כי אחרי חתימת פרקי זה הקרה ה' אלוקינו לפני חכם אחד מתושבי צפת, שהיה מחזר בערים שבגלילותינו אשר שם יחנו אחינו בני ישראל יצ"ו, כדי שיסייעו אותו לתת טרף לביתו וחוק לנערותיו ונעריו האומללים שהיו בעירום ובחוסר כל בארץ מולדתו, ומפיו שמעתי הסוגיא דפרק שני דיומא על משפטי לשכת הגזית שאכתוב אותה כאן לכם מפיו... והנה פירוש רש"י על הסוגיא הזאת הוא זה... עד כאן רש"י ז"ל". רבנו התפעל מכך שזכה בסוגיא זו לשמוע את לשונה של הגמ' ואת לשונו של רש"י, בניגוד לסוגיות אחרות שבהן נאלץ להסתפק ב'תחליפים'. גם רבו ר' שמואל מארלי ששמע את הציטוט הנ"ל שינה בעקבות כך את דעתו, עיי"ש, ורבנו טורח ומאריך לבאר כיצד בכל זאת יש להישאר בדעה זו.

⁶⁵ ר' עזריה פיג'ו בעל גידולי תרומה (שמ"ט-ת"ז) מספר על יחידים שהחזיקו אצלם ספרי קודש במסירות נפש ובסכנה.

במקום אחר (פרק כט עמ' קלג) הוא מספר: "לא שלוותי ולא שקטתי ולא נחתי עד ששמעתי מה שחשקה נפשי... והוא סגנון מה שכתבו רבותינו ז"ל במסכת הנזכרת [חגיגה], שנמצא כתוב על נייר ודפתרא מטושטשת בגנזי גאון אחד ז"ל מווירונה, שקראו באוזני על רגל אחד בחור אחד שעמלו בתורה, שנפטר גם הוא לעולמו זה ימים מועטים". ועוד (במאמר במעלת לשוננו הקדוש עמ' תרכד): "והר"ן גם הוא כתב בפ"ב דגיטין, כמו שבא לידי הסוגיא הזאת שלמה ומתוקנת מבית מדרשו של הגאון כמהר"ר משה מנורצי המכונה מהטוראצו זצ"ל⁶⁶, גרסינן בגמרא, ת"ר" וכו'. והנה, רבנו מצטט את הסוגיא מהגמרא עם רש"י, למרות שבר"ן מובאים רק תחילת הציטוט וסופו. יתכן שר' משה מנורצי הוסיף את ציטוט הגמרא לדברי הר"ן, וזו כוונתו של רבנו שבאה לידו הסוגיא 'שלמה ומתוקנת'. אלו הן הזדמנויות נדירות יחסית שבהן זכה המחבר ללמוד את סוגיות הגמ' במקורן לאחר שריפת התלמוד.

3. שימוש של רבנו במקורותיו: בפרקי הספר בהם מתאר רבנו את מבנה המקדש והעבודה בו, הוא משלב את המשניות עם פרושי הרע"ב יחד עם הלכות הרמב"ם. כך לדוגמא בפרק כז (עמ' קכז, עיי"ש הע' 3), כאשר הוא מתאר את המזבח ומביא את המשניות העוסקות בפרק (בשילוב קטעי רע"ב), הוא מצטט הלכות ברמב"ם בנושא הכבש שלא מוזכרות במשנה, ושוב חוזר לצטט מהמשנה. דהיינו שכדי שהקורא-הלומד יוכל להבין באורח רצוף ובהיר את הנושא, מרשה לעצמו רבנו לקצר בדברי חז"ל והראשונים, ולצרף קטעים זה לזה.

4. רבנו מקפיד שלא לפסוק הלכות; כאשר הוא מביא מחלוקת בין רבותינו הראשונים (כמו רש"י ורמב"ם) הוא זהיר בדרך כלל מלהכריע בין הדעות. כמה דוגמאות מני רבות: א. בפרק לו דן רבנו בממונים שהיו במקדש, 'יוחנן על החותמות, אחיה על הנסכים': האם אחיה היה ממונה גם על הסולת והשמן? לדעת הרמב"ם כן, והראב"ד משיג עליו. דבריו של הרע"ב בפירוש המשנה ניתנים להתפרש בשני האופנים, ואחרי שמביא רבנו משנה שנראית כתומכת בדעת הרמב"ם ומשנה אחרת הנראית לכאורה כסותרת אותו, הוא כותב (עמ' קנח): "ואני לא באתי להכריע ולפסוק הלכה, כי דעתי סכלה מאוד ולא ידעתי ספר. יודיע אם כן אמיתת הדבר לנו מי שיש סיפק בידו לומר הן או לאו, דלא רפיא בידיה". בהמשך בכל זאת הוא מביע את דעתו, ועושה כמין פשרה בין הדעות. ב. בפרק לז (עמ' קנז) לגבי קיום תפילת מוסף לאנשי מעמד ביום שאין בו קרבן מוסף, מביא רבנו את דעת הרמב"ם שהיתה תפילה כזו, מול השגת הראב"ד ופירוש הרע"ב למשנה המתקשים בכך. ואז הוא מוסיף:

⁶⁶ משפחת נורצי היתה משפחה חשובה של רבנים ופרנסים באיטליה במשך דורות רבים. ר' משה ב"ר ידידיה שלמה מנורצי היה רב במנטובה בדורו של רבנו, נפטר בשנת ש"ן. הוא היה דודו של ר' ידידיה שלמה בעל 'מנחת שי', שבנו שנקרא ג"כ משה היה רב במנטובה דור אחרי רבנו (ויש שטעו בינו לבין דודו זקנו ר' משה דידן; ועי' בתולדות היהודים בדוכסות מנטובה לסימונסון כרך ב עמ' 528-529). גם ר' שלמה בנו של ר' משה (בן דודו של בעל 'מנחת שי') היה רב במנטובה בדורו של רבנו.

"ואני לא באתי להכריע, כי לא בינת אדם לי". ג. סוף פרק עח (עמ' שמח): ובדבר הזה יסלח רבינו ז"ל [=הרמב"ם] לי אני עבדו, שלא נטיתי מכוונתו זאת ח"ו בעבור מה שכתבו המחברים שלא מבני עמנו, אלא על איש האלהים נורא מאוד רבן שמעון בן גמליאל בלבד נשענתי, תהיה תמיד כאשר היתה עד הנה נפשו עם נפש רבינו ז"ל צרורה בצרור החיים את ה' אלהינו. אמנ'.

ועוד (בסוף הספר עמ' תרכ): 'אחרי אשר אזכיר לכם מה שהאמין בזה החכם הכולל כמהר"ר משה אלשיך ז"ל, אענה אף אני חלקי בכתיבת האבנים זאת [=דרך כתיבת התורה בשבעים לשון על י"ב אבנים], הואיל כי אין כאן הוראת מעשה לדורות אלא סיפור דברים בעלמא, וכבר אמרו רבותינו שהתורה נדרשת בשבעים פנים'.

רבנו אינו דוחה את דעת חז"ל גם כאשר היא נראית לו תמוהה ביותר. כך הוא כותב בפרק עה (עמ' שכג-שכד) בענין הדיבור שקשה ליין: 'אך נגלה לא נגלה לנו איך הדיבור יהיה קשה לו יותר מההקשה, אם לא נאמר שהדיבור הוא במקרה קשה ליין באופן זה, כי כשהגזבר יראה שגיד השמרים יתחיל לצאת מן הברזא, אם לא יקיש תיכף ומיד אבל ימתין עד שיאמר למושך היין 'נראה לי שמתחיל לצאת גיד השמרים ועל כן משוך ידך וסתום הברזא', תוך כדי דיבור זה יכנסו השמרים ביין המשוך ויעכרו אותו, וכמשפט הזה הדיבור יהיה סיבה לעכירותו, לא שמצד עצמו יהיה קשה ליין - אלא בעבור המתנת המושך לסתום עד שיכלה הגזבר לדבר. אך אם נאמר שרצו רבותינו שהדיבור יהיה קשה ליין מצד עצמו, גם כי לא נדע שכן הוא על פי סברא נגלית או מיוסדת על שכמי החקירה הטבעית, אין לנו להלעיג על דבריהם, כי חכמינו ז"ל לא כתבו דבר אם לא ידעוהו קודם שמסרוהו לנו, או על פי יסודי החכמה או על פי הנסיון או על פי הקבלה. ואין לנו לחזור תמיד אחרי משפטי המחקר, כי פעמים רבות גם חכמיהם כזה וכזה ידברו בספריהם ואמרנו לכל סכלים הם, ועם כל זה הנסיון יוכיח כי כנים דבריהם'⁶⁷.

רבנו גם הקפיד לא להגיה מסברא (בסוף הספר עמ' תריח): 'אמר אברהם, האמינו רבים שיהיה טעות בדפוס... אך אין לנו רשות לשנות דברי רבותינו ז"ל בשום פנים, ובפרט מאומד הדעת הפשוטה. ולפיכך אני נשארתי מרעיד, כי לא הבנתי הדברים האלה לא בכל ולא במקצת'⁶⁸... אולם במקום אחר מציע רבנו במלוא הענווה אפשרות לגירסא אחרת, כאשר

⁶⁷ נראה שכונת רבנו שכמו שלעיתים חכמי המחקר טוענים טענות שאינן נראות נכונות, אבל הניסיון מוכיח שהם צדקו, כך סביר להניח שחז"ל צודקים גם כאשר הם קובעים עובדות שנראות לנו ממבט ראשון תמוהות.

⁶⁸ גם בספרי היסטוריונים מקפיד רבנו למצוא את הנוסחא המדויקת. וכ"כ בפרק עח (עמ' שמב): 'והנה בראותי שלדעת יוסטינו הלזה בקעת יריחו היתה המילין האלה הכתובים כאן, שעברו מאוד מאוד סך הארבע מאות פרסה על ארבע מאות פרסה שאמרו רבותינו ז"ל שהיתה כל ארצנו הקדושה שמעבר לירדן משלם, בינותי בספרים ובהעתקים רבים מחיבורו, כי חשבתי למצוא שם טעות בחשבון היוגיר', ושבמקום מאתים אלף ירצה מאתים יוגיר' בלבד. אמנם ראיתי אחרי רואי שכולם כאחד יעידו יגידו בשמו שהיתה מאתים אלף יוגיר' באורך, כי כתבו כן המעתיקים כולם סכום היוגיר' במילות שלימות ולא בציונים כנהוג'...

הגירסא המקורית לדעתו אינה מתאימה למציאות (פרק פח עמ' שצא): 'ואתה הקורא דע לך, כי לא שקטה נפשי בסוגיית התנו רבנן הלזה, האומר תנו רבנן היו מחזירין אותה במכתשת פעמיים בשנה, בימות החמה מנערה כדי שלא תתעפש, בימות הגשמים צברה כדי שלא תפיג את ריחה. כי הנה לא ידעתי נאמנה איך יתעפשו הסממנים בימות החמה, הואיל כי החום הוא סיבה עצמית המתנגדת לעיפוש במה שהוא עיפוש... גם נפלאה היא ממני איך בימות הגשמים תפיג הקטורת את ריחה ממנה, הואיל כי לדברי הכל הקור הוא יותר נכון לאסוף את הריח המפוזר לחוץ בדברים ולסתור אותו במ בטבעו לפני לפני, ממה שהוא מתוקן להפיג הריח שבקרבתם ולהוציא אותו מהם מעולם לחוץ... על כן לבי אמר לי שיש בזה שגיאה מצד המדפיסים, ושהסוגיא האמיתית לעניות דעתי היא, בימות החמה היה צברה כדי שלא תפיג ריחה, ובימות הגשמים מנערה כדי שלא תתעפש. ואתם ברו לכם הסוגיא שתמצו, כי אני לא באתי חס ושלום להרהר אחר דברי רבותינו ז"ל, ואם אני שגיתי, אתי לא תלין משוגתי זאת, כי אחזור בי תיכף ומיד כשדע שהסוגיא האמיתית היא הכתובה בספר, ולא אבוש'. אמנם כגירסת חז"ל כתב גם הרמב"ם (הל' כלהמ"ק פ"ב ה"ז), ולא מצאנו מי שמקשה עליה, למרות שדברי רבנו אכן נראים הגיוניים⁶⁹.

רבנו מעיר את הערותיו גם בנושאים הלכתיים כבדי משקל. כך למשל בתחילת פרק פו כותב רבנו שני הסברים למונח 'כלשהוא': בדרך כלל הכוונה ל'דבר מועט שאין למטה ממנו', אך לדעתו לעיתים המונח 'כלשהוא' כוונתו 'כל מה שצריך לדבר ההוא הבא בעבורו', דהיינו כמות קטנה - אך ראויה לשימוש המסויים אליו היא מיועדת, והוא מוכיח את דבריו (ועיי"ש בהע' 9). ובתחילת פרק עט מעורר רבנו דיון מעמיק אם סממני הקטורת חייבים להיות 'מן המותר בפיר' (עיי"ש הע' 15). וכך במקומות רבים.

5. בקיאות רבנו בשפות ובמדעים: רבנו המחבר למד שפות רבות. הוא שלט נוסף ללשון הקודש גם ביוונית ולטינית⁷⁰, ובעוד שמונה שפות - איטלקית, ארמית, אשכנזית (=גרמנית), בואימו (=בוהמית, צ'כית), ספרדית, ערבית, פרסית, וצרפתית. בקיאותו בשפות מביאה אותו להסביר עשרות שמות ומושגים המוזכרים במשנה ובדברי חז"ל שקודמיו התקשו להבינם. ספר הערוך (שקדם לרבנו בכחמש מאות שנה) גם הוא עוסק בכך, ורבנו מרבה להביא את דעתו, לעיתים הוא מקבל ולעיתים הוא חולק עליה. פרשני המשנה הסתייעו בעניינים אלו פעמים רבות בדברי רבנו. כך למשל כותב בעל התוספות יו"ט (מדות פ"א מ"ג) בענין 'שער קיפונוס': "לא ידעתי לו טעם. ובשלטי הגיבורים פ"ג [עמ' מז במהדורתנו] חשב שהוא לשון יון, ועניינו עבודת הגן...". ובאותו ענין מצטט אותו באריכות בעל תפארת ישראל (שם אות כה): "ובשלטי גיבורים כתב דקיפוס בלשון יון גן ופונוס ר"ל עבודה, דהיינו עבודת הגן. ואם כן

⁶⁹ ועיי"ש הע' 42 שהרחבנו בענין זה.

⁷⁰ בכמה מקומות הוא קורא לשפה הלטינית 'נוצרית', עמ' ע ועוד.

היה צ"ל קיפוספונס, רק דדרך לשון יון כשמחבר שתי מלות שסופו של זה דומה בראשיתו של זה יקצר המילה...".

גם במדעים שונים הראה רבנו ידע רב: במוסיקה (פרקים ד-יא בספר), בתורת המלחמה (פרקים מב-מג), בתורת האבנים הטובות ותכונותיהן (פרקים מח-מט) ובתורת הצומח (פרקים עח-פח). בנוסף לכך הוא כתב הערות מדעיות בעשרות נושאים אחרים: היסטוריים, גאוגרפיים, כימיים, זואולוגיים ועוד ועוד⁷¹.

6. פירוט טכני מלא: כאשר רבנו מביא 'חידוש' טכני-מדעי, שכנראה לא היה מוכר דיו ללומדי התורה לפי דעתו, הוא מביאו מפורט בפרטי פרטים. דוגמא לכך: הכנת מכבש השמן להכנת שמן המשחה (פרק פח, עמ' שצח ואילך): רבנו מתאר את השטח הדרוש לבנות בו את המתקן, כיצד בדיוק לבנות את הכירה לבישול הסממנים (כולל התקנת ארובה ליציאת העשן!), תיאור מדויק של ארבע צלוחיות זכוכית בגדלים שונים לבישול הסממנים, אחר כך תיאור מפורט של המכבש עצמו, דרך הפרדת השמן מהמים, ולבסוף אחסונו בכלי מכובד. תיאור מדויק זה משתרע על פני עמודים רבים, וגם אם הוא מועתק מספרים קדמונים, מתעשיית המזון או התרופות, כפי שתוארו בתקופתו, והוא מעיד על החשיבות הגדולה שייחס רבנו המחבר לכל פרט טכני כתנאי לקבלת המוצר הסופי באופן מושלם.

דוגמא נוספת: תיאורו את מערכת התלייה של הפרוכות. בשני עמודים מפורטים (פרק יד עמ' פז) הוא מתאר את פסי הזהב שבהם היתה תלויה הפרוכת, וגם את מערכת התפירה של המתלים. במקרים אלו, והם רבים מאוד, שרבנו מציע הסברים מדעיים וטכניים חדשים להסבר נושאים במקדש, הוא נוהג להקדים את המילה 'האמנתי'; כאשר מופיעה מילה זו, הלומד אמור להבין שהוא עומד לפני השערה מקורית של רבנו המחבר, שלא הופיעה בדברי חז"ל ובדברי הראשונים שהיו לעיניו.

אולם לעיתים רבנו מקצר. כך כתב בפרק עב (עמ' שיב): 'והנה, אם תרצו לדעת על נכון ובשלם-שבפנים סיבת הוראת המשקל בצד זה סך מרובה על הראשון בשרביט ארוך וכדור שוקל כאמור, דירשוה מעל ספר המלאכות הנעשות בחכמה וגם ביגיעת כפיים הנקרא בלשונם מיקאניק"י ארטי"ס אופו"ס [Mechanicae Artis Opus] להחכם גוידו בונו [Guido Baldo de Monte], בפרט במונח חמישי שלו ובמאמר המדבר בו במתקולת, בלשונם ד"י ליבר"ה נקראת בבית דגושה [De libra], וגם במונח הראשון שלו במאמר המכונה ד"י ויקט"י [De vecte] המדבר בו בנגר או במנעול או בכלי ההוא של ברזל שמשתמשים בו בעלי המלאכות להניע ולטלטל המשואות הנקרא בלשון יון מוקלו"ס ובלשון לאטינו ויקט"ס, כי שם תמצאו מרגוע לחפצכם. ואני לא אדבר במשפטי הדבר הזה כלל, פן אהיה למשא על מי שלא שימש מלמדי החוכמה הזאת מנעוריו'.

⁷¹ ועי' לעיל הע' 56.

7. רבנו עניו מאוד בכתיבתו ובחידושו, ושגור על לשונו הביטוי 'לעניות דעתי'. כאשר הוא מציע חידוש מדעתו ומהשכלתו הרחבה בהוויות העולם - אין הוא כופה דעתו על הקורא. נביא לכך דוגמאות אחדות:

א. בתחילת פרק מ (עמ' קסה) שבו רבנו מתאר קס"א מדרגות ותפקידים בעם ישראל (כהנים, לויים, ישראלים, חכמים וכו'), הוא כותב: "על כן אמרתי לכתוב לכם דעתי זאת בקצרה שלא מן הספר, ואם לא ייטב בעיניכם סיפורי זה - חכו למי שידבר במדרגות אלו על דרך יותר נכון ממה שעשיתי אני, ולא אבוש".

ב. בפרק פז (עמ' שפב) בנסיון זיהוי 'כפת הירדן' מציע רבנו דבר שאיש מרבותינו לא הציע, ואז הוא כותב: "ואתם עם כל זה לא תעזבו מקור מים חיים שהם דברי הגאונים הנזכרים, לחצוב לכם בורות נשברים והיא דעתי הקצרה אשר לא תכיל מי החכמה והתבונה, ולא אומר (רחמנא ליצלן [!]) קבלו דעתי, שהם רשאים ולא אני".

ג. במגן הראשון בתיאור שמחת בית השואבה (עמ' תעד) מסביר רבנו מהו הכלי אורדולוס המוזכר בערכין י', ב, והוא כותב כך: 'הכלי הזה לא ידעתי באמיתות מה הוא... לכן תחפשו נא בני בורות שכלכם מהותו של כלי זה בפרטות, כי אם תמצאו אמיתות הדבר כמו שהיא, ותודיעו קושט הפרטים האלה כולם למקצת התלמידים שבזמננו - יהללו וישבחו אתכם כל יודעי ספר, וכל מרביצי תורה בישראל יברכו שמכם וזכרכם, ולדור ודור יספרו תהלתכם'.

ד. באמצע המגן השלישי (עמ' תקנד) רבנו מסביר שם שבחלק מפרשיות ספר דברים הוא נאלץ לרשום פיסקות מהזהר לפי דעתו: 'ואתה הקורא דע, כי אין בזה שנוכל ללקוט ממנו מאמרים כפי סגנון הפרשה רק פרשת ואתחנן ופרשת וילך ופרשת האזינו... אלקוט להבא מאמרים מהזהר מהפרשיות הקודמות... והוי דן אותי לכף זכות אם השמטתי מאמרים...!'

ה. כשהוא מסביר את מהות האפרסמון באופן שונה מן הרמב"ם כותב רבנו (סוף פרק עח, עמ' שמח): '...ובדבר הזה יסלח רבינו ז"ל לי אני עבדו, שלא נטיתי מכוונת זאת ח"ו בעבור מה שכתבו המחברים שלא מבני עמנו, אלא על איש האלהים נורא מאוד רבן שמעון בן גמליאל בלבד נשענתי, תהיה תמיד כאשר היתה עד הנה נפשו עם נפש רבינו ז"ל צורה בצרור החיים את ה' אלהינו. אמן'.

ו. בסיום הספר, כאשר הוא מתייחס לאחד מחכמי הדור שלפניו, הוא כותב (במאמר על מעלת לשון הקודש עמ' תקפ): 'ואני לא אסתור את דבריו בראיות ברורות ונכונות כמו שהיה מן הראוי, הואיל כי הוא גדול ממני הרבה בחכמה ובמנין, אך אכתוב לכם בקצרה מה שבלבי...'

ז. דוגמא אחרונה מריש פרק עו (עמ' שכה): 'ועל כי חז"ל ברוב חכמה ודעת דיברו בארוכה בחיטי המנחות בסולתן בשמן וביין עד בלי די, כאשר שמעתם בפרקי הקודמים, אמרתי גם

אני לבוא אחריהם ולדבר מעט מזעיר במלח כפי כוחי, והיו לכם דברי אלה למשמרת עד אשר תשמעו דברים אחרים טובים ונכוחים מהם מפי סופרים או מפי ספרים'.
 אמנם לעתים יודע רבנו גם לחלוק בתקיפות (פרק פו עמ' שעט): 'ואני לא אוכל להתאפק מלדבר תועה על 'ויש מפרשים' שהביא בעל ספר הכל בו בסדר פטום הקטורת שלו, כשכתב ויש מפרשים מי רגלים - מעיין אחד הוא ששמו רגלים, ואי אפשר לומר מי רגלים ממש חלילה, שלא עלה על לב אדם לשרות בהן סממני הקטורת. כי הנה לא נגלה לפני מעודי עד היום הזה היכן מצאו כתוב האנשים האלה בני בלי שם⁷² שיש מעיין נקרא רגלים, שבאמת לא היה ולא נברא גם לא למשל היה. וגם כי ימצא המעיין הזה כאשר דיברו, אני מקוצר שכלי לא ידעתי איך עולה יפה לדעתם שארית הסוגיא האומרת אלא שאין מכניסין מי רגלים במקדש מפני הכבוד, ולמה לא יכניסו אותם שם אם התורה עצמה בפירוש טיהרה לנו כל מעיין, כדכתיב⁷³ אך מעין ובור מקוה מים יהיה טהור? לכן ישובו האנשים האלה לשכב עוד עד שיחלמו שנית לקרות בפרשת שמיני, כי אז ידעו ויבינו כי בחשכה התהלכו, ושכחו ולא זכרו עוד מה שקראו בימי נעוריהם בבית הספר. שרי להו מארי עלמא סכלותא דנא, עד דיתוב עליהון מנדעא דבני אנשא דידעי בינה... ועוד (פרק פח עמ' שצה): 'גם רש"י ז"ל במחילה רבה מכבודו לא דיבר נכונה בפירושו על התורה כשכתב שהקנמון קליפת עץ הוא, כי הקנמון אינו עץ, אבל הוא עשב או נטיעה מבושמת'.

8. חִיבַת הָאָרֶץ: רבנו המחבר יושב בגלות רומא תחת שלטון צאצאי מחריבי בית מקדשנו, וניכרים בספרו געגועיו לארץ ישראל ולשלטון עם ישראל בה. למשל: בפרק פז (סוף עמ' שפב) הוא מצטט חוקר גוי שכותב "השושנה מיריחו נקראת כן על שם העיר שבארץ פלשתים", והוא מוסיף הערה: "המחברים שלהם קראו ארץ פלשתים לארצנו הקדושה להקהות את שינינו"... ובפרק עח (עמ' שדמ) כאשר הוא עוסק בזיהוי ה'צרי' הוא מצטט גוי אחר, שכתב: "הצרי הוא הראשון והמבחר מהסמים המבושמים, והוא עליהם במדרגה, ונפל בלבד לנחלה לארץ היהודים... והאילן הזה כהיום עם בני עמו הוא לעבד, והוא פורע מס לרומיים"... ואז הוא מוסיף: "והנני כותב בדמע את דברי האיש הזה, כדי שיהיו לנו לכאב אנוש בזכירת חרבן ירושלים, שתבנה במהרה בימינו. אמן".

9. גִּישָׁה חִינוּכִית: הספר מיועד ללימוד והדרכה. ניכרת בו גישה חינוכית, שבאה לדבר על ליבם של בניו ושל הקוראים האחרים לקבל עליהם עול תורה ויראת שמים, ולחזק בקרבם את אהבת ה' ויראתו. הספר כולו ספוג בכך, ויתכן שהוא נכתב בין השאר במטרה לחזק את יראת השמים אצל בניו של רבנו ושאר בני דורם, כתגובת נגד לפתיחות ולקירבה לגויים

⁷² ע"פ איוב ל, ח. וכוונתו שהם אינם מוזכרים בשם, אלא כ'יש אומרים'.

⁷³ ויקרא יא, לו.

שהתחזקו בתקופת הרנסאנס. ונציג כאן רק כמה דוגמאות: כשרבנו מדבר על אפשרות הכתיבה בדם כתחליף לדיו הוא מוסיף (במאמר על מעלת לשון הקודש עמ' תרטז): 'ואני הנני מכיר איש יהודי תם בעיני העולם, שאין לו תבונה מספקת בדרכי התורה, והוא עודנו חי כהיום הזה אשר אני כותב בו הדברים האלה, שכשהיה ארוס עם אשתו זאת שיש ממנה עתה לו בנים, במשך האירוסין כתב לה פעמים רבות אגרות שלום עם דמו ממש, להראות לה את תוקף גבורת אהבתו. והרשימה הזאת גם בדברים של חול היא טמאה ונמאסת, וחייבים אנחנו לדחות אותה בשתי ידיים'. ובפרק מו (עמ' רד): '...לעניות דעתי אינו מן הראוי לדרוש סגולות האבנים באבני החושן, כי די לו לכהן השלימות המגיע לו מהשפע האלוקי בטובו יתברך כשהוא מלובש בבגדי קודש מבלי שיצטרך לסגולת האבנים האלה לקנות בם שלימות גופו ונפשו ומידותיו. ואתם בני, אם חשקה נפשכם לדעת סגולתם כאשר האמינו הפילוסופים שלהם, קיראו הפרקים הבאים אחרי שהשלמתי הדיבור בבגדי כהונה, כי לא רציתי לכתוב בפרק הזה דברי הבאי עם הדברים הקדושים'. ובפרק פט (עמ' תט) כותב רבנו לבניו ולקוראי ספרו, שבזמן התפילה 'יראה בעינינו כאילו עמדנו בבית הבחירה אשר שם כלי השרת והמזבחות, עם הכהנים מלובשים בקדושה ובטהרה בארבעה בגדי כהונה וכו'. ובענין דרכי הלימוד (עמ' רה): 'קודם שאחזה דעי גם אני, אמרתי כי טוב הוא לחזור ולפרט מה שכתבו מימי קדם חכמי ישראל וחכמי האומות על זה, זה אחר זה בהדרגה, כדי שיהיו מן המוכן לכל בן דעת לראות הזה או זה יכשר, כי האמת יוכר בנקלה כשיושמו זה לקראת זה לעומתן כמשפטן הדברים שלא ינוחו על כן וסגנון אחד, אבל הם מתנגדים בהדיא זה לזה וזה לזה'. ובפרק סו (עמ' רצד): 'ועתה אל יהי נא לכם לזרא כי העתקתי בפרקי הקודמים פרטי הקרבנות מספרי רבותינו ז"ל אות באות כאשר הם מבלי חידוש, אחרי כי משפטי הקרבנות סמוכים הם על עמודי התורה שבכתב ושבעל פה, שלא הורשה שום אדם לחדש בם דבר. ועם כי קימחא טחינא טחנתי, הלא נטלתי מעל שכמכם הטורח והיגיעה לחזר אחריהם בסדרי זבחים מנחות פסחים יומא וזולתן מהסדרים, או לפשפש בספרי רבינו ופירושי הרב מבירטאנורה ז"ל על המשנה. ואם להבא תזדמן לי הלכה שאוכל להתגדר בה, ולמצוא עמה דברי חפץ, כאשר יחונן אלהים את עבדו, לא אמנע בר מכם, והגד אגיד לכם את כל אשר עם לבבי'. ובפרק סח (עמ' ש): 'ואתה הקורא דע, כי אחרי אשר כתבתי זה הזמין ה' לי מה שכתבו רז"ל במסכת הוריות פרק כהן משיח, שהוא הוא מה שהאמנתי ושערכתי לפניך כאן, יתברך שמו של מלך מלכי המלכים הקב"ה שהאיר עיני בהלכה'. ודוגמא אחרונה (פרק פח עמ' שצג): 'ולמען לא אעלים מכם מרקחת השמן הטוב והקדוש, הוא שמן המשחה שניצטוו בו רבן של נביאים פרשת תשא, אמרתי כי מן הנכון הוא ללמד לכם על פי התורה הזאת אופן עשייתו. ולאל עליון מלכנו ואלהינו בלב נשבר ונדכה אשפוך שיחי, ואתחנן ואתפלל אל מעון קודשו השמימה, יואל נא להחזיר לנו השמן ההוא בעצמו שעשה במדבר משה רבנו עליו השלום על פי ה' בדרך נס ושנגנז בימי המלך יאשיה בחיר ה' קודם חורבן בית ראשון, כדי שנוכל למשוח בו משיח צדקנו אשר ציפינו, אחרי שנפוצות

יהודה וישראל יקבץ ה' מארבע כנפות הארץ באחרית הימים. והוא משיחנו, ברצון השוכן שחקים והרוכב שמים בעזרנו, יבנה את היכל ה' במצוותו, והוא ישא הוד וישב ומשל על כסאו. והכהן הגדול יראה וימצא גם כן בחברתו כימי עולם וכשנים קדמוניות, עד כי עצת שלום תהיה בין שניהם, כאשר כבר ייעד מלכנו ואלהינו ברוב חסדו על ידי עבדיו הנביאים לטוב לנו כל הימים'.

רבנו גם משתדל לקצר כשאנו חייב להאריך. וז"ל בפרק עב (עמ' שיא): ...ומי שיחפוץ לדעת כל אשר דיברו בזה רבותינו הקדושים ילך וידרוש הדברים כסדרן במקומות אלו אשר הוריתי לכם באצבע, שלא אכתבם כאן מילה במילה כדי שלא יהיו למשא על הקורא'. וכן בתחילת פרק יד כותב רבנו במה אינו עוסק (עמ' עו): 'אמנם בפרקי זה אקצר... ולא אדבר בפני עצמו באורך וברוחב ההיכל... וכן לא יהיה לי עסק בספרי זה עם התאים והמסיבה והפתחים שלהם והגגות שבצפון ושבדרום ושבמערב להיכל סביב, הואיל כי לא יצטרכו ולא יועילו לכוונת חבורי זה, דבר מצורף למה שידעתי שיפלו ספקות רבות עליהם... ואני לא באתי לבלבל העולם בהרגשות, ועל כן שמתי כהיום הזה את ידי למו פי עד כי אתם בשלכם תחקרן מלין ותאלפוני חכמה כמוטל עליכם'.

מצד שני הוא מעתיק באריכות דברים מחכמי הגוים, שאין הוא מעונין שבניו יקראו בספריהם (פרק פא עמ' שנג): 'ואולם פליניאו... כתב מהלבונה דברים ממה שלא ידע דיאוסקורידי, אכתבם כאן כדי שאתם בני לא תחזרו אחרי הספרים החיצונים מהקדמונים של עובדי כוכבים ומזלות המדברים תועה ודברי הבאי, כאשר עשה האיש הלזה במקומות רבים'⁷⁴. ובכלל, רבנו מביע את הסתייגותו וריחוקו מדרכיהם של הגוים בהזדמנויות רבות, ביניהן בסוף פרק עד (עמ' שיט), אחרי שהוא כותב על סוגי הלחם במקדש: 'אך דעו בני, כי מיני הלחם של חול ושנשתמשו בו אנשי העולם רבים הם. כי הנה מימי קדם רקחום בכל מיני בשמים, ותיקנום בחמאה וחלב ובתמרוקי יינות ודבש ושמים שונים הערבים לחיך, כנראה בפליניאו בספר י"ח מהדברים הטבעיים פרק י"א. ובאטיניאו היווני בספרו השלישי מהדיפנופויסטי [Deipnosophistai, Ateneo] שרצה לומר סעודת החכמים באשמורת הראשונה מהלילה, שזכר מהפרק חמישה עשר עד פרק תשעה עשר שנים וחמישים מיני לחם שהיו אוכלים אותם יותר מכדי שובעה לתיאבון. ועלינו לשבח לאדון הכל שלא הטריח עלינו להתגאל בפת בגם זה של גוים'...

השימוש בספר בדורות שאחרי רבנו

⁷⁴ ועי' במ"ש החוקר אלסנדרו גואטה (Alessandro Guetta) Classical scholarship and kabbalistic pietas in the shiltei ha-giborim by Avraham Portaleone, לונדון 1997, על דרכו החינוכית של רבנו למנוע מבניו עיון מיותר בכתבי גוים.

מפרשי המשנה העוסקים בנושאי המקדש מתייחסים בהערכה ובכבוד אל פירושיו של הרב ה"שליט", כפי שכונה על ידם לא פעם. "תוספות יום טוב" ו"תפארת ישראל" מביאים את פירושיו פעמים רבות, לעיתים הם מקבלים אותם ולעיתים הם דוחים את דבריו, כדרכה של תורה. גם הפרשנים האחרונים, עד ימינו, מרבים לצטטו, וגם פוסקי הלכה, כדוגמת הפרי חדש על יו"ד סי' פ"ק ב, שכתב וז"ל: 'ועוד ראיתי בספר שלטי הגיבורים בפרק נב, שחיברו חכם רופא אחד מהדור שלפנינו, שהאריך בענין זה' וכו'. השמועה אומרת שהגרי"ש כהנמן זצ"ל, ראש ישיבת פוניבז', פגש בספר הנדיר הזה באקראי, ובמשך לילה שלם לא עצם עין ולמד בו; מאז כמעט שלא מש הספר מעל שולחנו. וכן מובא ש'הספר שלטי הגיבורים היה חשוב לפני האדמו"ר ר' יששכר דב מבעלזא'⁷⁵.

התויו"ט דן בדבריו בכמה עניינים. למשל: א. במס' מדות פ"א מ"ב בענין איש הר הבית שהיה בודק את השומרים הוא כותב: "ולפיכך צדקו דברי השלטי גיבורים שחבר החכם הר"ר אברהם רופא ממנטוב"ה במה שהשיג על דברי הר"ב" וכו'. ב. שם מ"ג על שער קפונס: "לא ידעתי לו טעם, ובשלטי הגבורים חשב שהוא לשון יו"ן" וכו'. ג. במדות פ"ב מ"א על הלשכות שהיו בהר הבית: "יפה פירש בעל שלטי הגיבורים שכתב... לשכות הרבה ובתים שהיו... נוסף על הלשכות שנאמרו במשנה" וכו'. ד. מסכת ערכין פרק ב משנה ה: 'והצלצל - עי' בפי' הר"ב... וספר נדפס במנטובה נקרא שלטי הגיבורים, כתב שם בפ"ו שאין ר"ל ההקשה ההמונית. כשיקישו עמי הארץ חתיכה נחשת על חתיכה כמוה בלי למוד מלאכותי. אבל היא כמו החצוצרות של נחשת... ע"כ. וחצוצרות כזה מפורסמת ונקראת בלשון אשכנז באזויא"ן". עוד דיון ארוך בדבריו נמצא בתויו"ט על מדות פ"ה מ"ד, בו הוא כותב 'ושמע מינה כדברי השליט הזה'.

ב"תפארת ישראל", למשל: א. תמיד פ"א מ"א, בבעז, מביא את דעתו של רבנו שבכל נקודות השמירה עמדו עשרה שומרים ולא אחד. ב. שם פ"ג מ"ז, יכין אות נ: לגבי שער ההיכל הנקרא 'שער הגדול' מביא את הסבר רבנו שהשער נקרא כך ביחס לשני הפתחים הקטנים שבצידיו.

הספר "באר הגולה" מאת מחבר לא ידוע (יצא לאור ע"י יחיאל ברי"ל, מגנצא תרל"ז) דן בקדושות שבארץ ישראל ובהר הבית, מתאר את המקדש וסדרי העבודה בו, דיני הקרבנות, הקטורת וכו'. ניכר ללא ספק שהמחבר השתמש בשלטי הגיבורים למרות שאינו מזכירו (כמו שאינו מזכיר אפילו את המשניות ופרקי הרמב"ם שאותם הוא מעתיק לעיתים בשלמות). הוא גם השמיט את כל העניינים הלשוניים בשפות לעז שכתב רבנו למרות החידושים הגדולים שבהם, וכן את המקורות החיצוניים המוזכרים בשלטי הגיבורים. הוא גם העתיק כמעט בשלמות את הדיון הייחודי של הכהן והלוי ותשובת הסנהדרין (פר' יח-כב). בזיהוי כיפת הירדן, הקשור לסממני הקטורת (חלק ב פרק ב אות כז) הוא מביא את השערתו המיוחדת

⁷⁵ עי' אוצר הגדולים כרך ב סימן קנה עמ' נב.

של רבנו (פרק פז). הדברים הרבים שמביא בעל 'באר הגולה' מספרו של רבנו הביאו לכך שבהגהות 'מנחם ציון' מרמ"מ קרענגיל מקראקא על ספר שם הגדולים להחיד"א בערך שלטי הגיבורים (מערכת ספרים אות ש סימן עז) כתב: "ונקצר [=ספר שלטי גבורים] ע"י חכם אחד, וקראו באר הגולה..."

מעניין לציין שר"י עמדין בספר לחם שמים על מסכת מדות פרק ב משנה א מעיר על בעל התויו"ט שעשה לבעל שלטי הגבורים טועה בלשון 'ושגגה יצאה מלפני השליט', כשכתב שאמצע הר הבית לא היה מסוכך – שלא צדק בעל התויו"ט בהשגתו, כי כל המקדש נכלל בשם הר הבית, ובלי ספק לא נתכווין בעל שלטי הגיבורים באומרו שאמצע הר הבית לא היה מכוסה אלא על מקום העזרה בלבד, שהיא אמצעו של הר הבית יחסית לשטח הפנוי שמקיף אותו.

בפרק השישי של ספר 'מצרף לחכמה' מאת ר' יוסף שלמה דלמדיגו הרופא (יש"ר מקנדיאה) כותב המחבר בהערכה על בן דורו המבוגר ממנו⁷⁶: 'הספר הנכבד שלטי הגיבורים שחיבר הרופא המעולה כמהר"ר אברהם שער אריה ז"ל'. הוא מזכיר באותו ענין גם את ר' יהודה מוסקאטו ור' עזריה מן האדומים מהעיר מנטובה, ואומר עליהם 'שלושה אלה בני מן-טובה גדולים חקרי לב, שימם כחותם על לבך, ותהא שותה בצמא את דבריהם' וכו'⁷⁷.

רבנו מובא גם פעמים רבות בספר חסדי דוד על התוספתא מאת ר"ד פארדו. כך למשל בשבת פ"ב ה"ג רד"פ מקבל את דעתו של רבנו בענין הצרי נגד כמה מפרשים אחרים. רבנו ר' יאיר חיים בכרך בעל 'חוות יאיר' בסי' א נדרש למעות ולמשקלות של ארץ איטליה, והוא מפנה לדברי רבנו בפרק עב ובפרק פח.

בספר החשוב עזרת כהנים, ביאור על משניות מסכת מדות מהרב יהושע יוסף הכהן אב"ד מארד (נדפס בוורשא בתרל"ג; מהדורה מחודשת בירושלים בתשס"ב) דן עשרות פעמים בדברי רבנו, ואף מצטט ממנו קטעים שלמים. לדוגמא: בפ"א מ"ג הוא מצטט את שלטי הגיבורים לגבי שערי חולדה: "אולי נקרא כן על שם חולדה הנביאה שבחייה היתה יושבת שם אצל אחד מהן בירושלים במשנה ומצד השער השני היתה נקברת" וכו'. שם הוא דן דיון ארוך בהסברו של שלטי הגיבורים לשם 'קפונוס' ולשם 'טדי'. בפ"ה מ"ד בהערות 'בני יוסף' ד"ה ועתה אבוא, לגבי מיקומם ומידותיהם של לשכת העץ, לשכת הגולה ולשכת הגזית, הוא כותב: "ועתה אבוא להעתיק דברי השלטי גיבורים בקיצור על פי דעת הרמב"ם ז"ל..."

הרד"צ הופמן בשו"ת מלמד להועיל חלק א או"ח סימן טז, כשהוא דן בשימוש בכלי נגינה ('ארגעל') בבית הכנסת בזמן התפילה, מצטט את הרב אברהם משער אריה מספרו שלטי הגבורים פרק שישי "דלגודל קול המגריפה לא יכלו לויים לשורר עמה".

⁷⁶ דפו"ר באזיליה שפ"ט; עמ' 46-47 בדפוס ורשה תר"ן. היש"ר מקנדיה ח' בין השנים שנ"א-ת"ז.

⁷⁷ מענין לציין שבדפוס ורשה הנ"ל לא כתוב 'שלטי הגבורים' אלא 'בספר הנכבד שער השמים', אבל זו ט"ס שנבעה מפתחה שגויה של ראשי התיבות 'ש"ה' שבדפוס הראשון, כפי שמוכח בנקל.

כמו כן מצאנו איזכור שלו בספר אם הבנים שמחה מאת ר' יששכר שלמה טייכטל (פ"ב, עמ' צג), שם הוא מצטט את "עזרת כהנים" מדות פ"ג מ"ח, בני יוסף ד"ה ב העטרות, שהעתיק את דברי השלטי הגיבורים (פרק כט). רבנו מוזכר גם בספר עיר הקודש והמקדש לרי"מ טוקצינסקי (ירושלים, תש"ל, חלק ה פרק ו עמ' 30) בענין מיקום המזבח, ופעמים רבות בהגהות 'אשי ישראל' על ספר תורת העולה (קניגסברג תרי"ד), ובתורה שלמה לרמ"מ כשר (למשל בכרך כ על שמות ל, א אות ה בענין מזבח הקטורת; ובכרך כט על כתב התורה ואותיותיה המיוחדות עמודים כב, פ, קטז ועוד), ובאנציקלופדיה תלמודית⁷⁸.

עבודתנו

בבואנו להדיר את הספר מחדש ולפתוח אותו לכל לומדי התורה ושוחרי ענייני המקדש וכליו, השתדלנו לשפר את הספר מלבר ומלגו. מלגו - להדפיס באותיות מרובעות, בחלוקה לפיסקאות, עם כותרות משנה רבות ומפתחות משוכללים. ומלבר - להוסיף לו ציונים והערות ומראי מקומות וביאורים נצרכים, עם הערות מגדולי הדורות שאחריו מכאן, ומדברי חכמים וחוקרים מאידך. פתחנו ראשי תיבות וקיצורי מילים. במקומות שכמה תיבות נדפסו באופן שקריאתן קשה התאמצנו לפענח את הכתוב, ובמקום שנותר ספק ציינו זאת בהערות⁷⁹. תיקנו טעויות דפוס על פי לוח הטעויות שהמחבר הדפיס בסוף הכרך, וכן תיקנו טעויות דפוס בולטות נוספות, ע"פ דברי רבנו בסוף הספר (הקדמה ללוח הטעויות עמ' תרכו): 'ידיע להוי לך, כי בכתיבה הזאת המרובעת שנדפס בה ספרי זה יוחלפו בנקלה הההין שלה בחיתין, וגם הביתין בכפין, ואם המדפיס לא יזהר בם כמוטל עליו יחטיא הקורא בקריאה הנכונה, ובדבר הזה פשע באמת ר' אלישמע הלזה. על כן יהיו עיניך פקוחות בדבר הזה, כי מבלי שאזכור תקלה זו בדף הטעויות זה בפרטות, ידעתי כי תמצא ידך לכוון השגיאות על המשפט הנכון תיכף ומיד'. במקום של ספק השארנו את התיבה כמו שהיא, או שצינו את הדברים בהערות. השתדלנו למלא את הכתיב החסר שבו כתב רבנו בדרך כלל, כך למשל את התיבה 'לוי' תיקנו בדרך כלל ל'לויים' וכד'. את הפסוקים העתקנו כפי נוסח המסורה. שם ה' מופיע אצל רבנו בדרך כלל בצורה של שני יודין, ואנו שינינו אותו בדרך כלל לצורה המקובלת - ה'.

⁷⁸ רש"י פין בספר כנסת ישראל (ורשה תרמ"ז) בערך על רבנו עמ' 49 מציין שגם רבים מחכמי האומות השתמשו הרבה בספר, עיי"ש. וע"ע במאמר Jewish Musical Theories and their Aftermath מאת G. Miletto ו- Veltri שגם כמה סופרים נוצרים השתמשו בספרו של רבנו. ועי' בספרו של רפאל פטאי The Jewish Alchemists (Princeton 1994) עמ' 492 ואילך, שם הוא מספר על אליכמי צעיר מהאי ג'רבה שנמצא כת"ש של חיבור שלו בענייני אלכימיה שנכתב בשנת תרכ"ה. אז ג'רבה היתה בתפארתה, קהילה גדולה ומפוארת, ומעניין שת"ח צעיר מבני הקהילה עסק גם באלכימיה. והנה, מתברר שהגיע לידינו גם הספר שלטי הגיבורים, והוא מעתיק ממנו (הועתק שם עמ' 497) קטעים בענין סוגי המלח השונים, ובסוף דבריו כתב: 'ועי' באריכות בספר של"ג', וברור שהכוונה לספר שלטי הגיבורים פרק ל (ועיי"ש בהע' 6 בעמ' 586).

⁷⁹ לפנינו עמד צילום הדפוס הראשון, שהוא המקור היחיד לספר שלפנינו (לא ידועים לנו כתבי יד; לא משתמר בדרך כלל כתה"י של ספר שנדפס בחי" מחברו).

בהקדמה לספר (עמ' כב-כג) דן רבינו בסימני הפיסוק שנמצאים בשימוש בשפות לעז ומתאר אותם ואת שימושם בהרחבה (בעיקר נקודה, פסיק, נקודה פסיק, וסימן שאלה), והוא הראשון מבין חכמי ישראל שדן בדברים האלו בדרך זו⁸⁰. רבנו הכין את כתב היד של שלטי הגיבורים כשהוא משתמש רבות בכל סימני הפיסוק האלו, אולם בסוף הספר הוא מתלונן שהמדפיס אלישמע הפך בהדפסה את כל סימני הפסיק וסימני הנקודה-פסיק לנקודות, מפני שלא הבין מה כוונתו בסימנים אלו! וז"ל: 'ר' אלישמע המדפיס יצ"ו לא היה בקי בהם, ולכן במקום הקומ"א [=פסיק] או במקום הפונט"י קומ"א [=נקודה-פסיק] עשה תמורתם כמעט בכל הספר הפונט"י פירמ"ו [=נקודה] בשגגה... את סימני השאלה כנראה הכיר אלישמע, ולכן הם נותרו בנוסף לנקודות הנ"ל. למעשה רבנו היה כנראה הראשון שהשתמש בסימני שאלה בספרו, חידוש בדפוס העברי. נוסף על כך, לעיתים המשפטים הארוכים והמורכבים של רבנו (כנראה בהשפעת השפה האיטלקית) כפי שהם מודפסים בספר מקשים על הבנת דבריו. לכן כדי להיות לעזר הקורא ולכווין לדעת רבנו המחבר פסקנו את הספר מחדש. השארנו את הניקוד, בעיקר במילים הלועזיות, כפי שהוא מופיע במקור, פרט למקרים שהוא לא היה מודפס באופן ברור.

ברכתו של הראשון לציון מורנו הגאון הרב מרדכי צמח בן מזל טוב למשפחת אליהו שליט"א, ה' ירפאהו ויחזקהו, מלווה אותנו מתחילת הדרך. זכינו שהגאון הרב אביגדר נבנצל שליט"א הואיל לעבור על כל הספר ועל רוב הערותינו, לתקן את תיקוניו ולהעיר את הערותיו, שבדרך כלל צוינו על שמו ('הערת הרא"נ'). תשואות חן לו, ויזכה להוסיף ללמוד וללמד ולהגדיל תורה תוך זיכוי הרבים כדרכו.

עיקרה של הכנת הספר נעשה על ידי ר' גדליה גינזבורג⁸¹ ור' יצחק אימס מכולל בית הבחירה שבכרמי צור, ועריכת הספר וסידורו הסופי נעשו ע"י הרב יואל קטן⁸² והרב ד"ר דוד גרבר מ'מכון שלמה אומן' שבישיבת שעלבים. סייעו בידינו רבים, מומחים כל אחד בתחומו, בענפי המדע השונים, בהם פרופ' שמואל קוטק, הרב ד"ר ישראל מאיר לוינגר בענייני בעלי חיים וכשרות, פרופ' זהר עמר בענייני החי והצומח⁸³, ד"ר עזרא שבט מבית הספרים הלאומי

⁸⁰ רבנו הגיע לדון בפיסוק דרך תיאור השפה הלטינית, והוא מדמה את סימני הפיסוק לטעמי המקרא. ראה מאמרו של סיני תוראן 'פרקי מבוא לתולדות הפיסוק העברי' ב'תריב' עא, ג-ד (תשס"ב) עמ' 449-530 (הוא מתייחס לדברי רבנו בעיקר בהערות 23, 129 ו-130). אחריו השתמש בסימני שאלה (וגם בסימני קריאה) כנראה רק ר' דוד ניטו ב'מטה דן', שנדפס מאה שנים אחריו (לונדון תע"ד). ואכמ"ל.

⁸¹ עי' במאמרו בקובץ 'מעלין בקודש' גל' ב [כרמי צור תש"ס] עמ' 156-165 על ההכנות להוצאה החדשה של ספר שלטי הגיבורים.

⁸² ראה גם מ"ש ב'ישורון' יד (תשס"ד) 'ספר שלטי הגיבורים לר' אברהם פריטולאונה', עמ' תתרמא-תתרמח.

⁸³ ספר זה הוא מהדורה תורנית מהודרת ומתוקנת של 'שלטי הגיבורים'. אולם פרופ' זהר עמר העיר בצדק שלצורך הוצאת מהדורה מדעית מלאה של הספר נדרשת עוד עבודה רבה מאוד. מדובר בספר מסובך עם מאות רבות של מונחים בשפות לועזיות שונות, והוא דורש התמודדות עם הספרות הקלאסית היוונית והלטינית

בירושלים שסייע בענייני ביבליוגרפיה, ד"ר יוכבד שוורץ שסייעה לנו בפרקי המוסיקה, הרב עזריה אריאל מירושלים, פרופ' ראובן בונפיל ופרופ' אברהם מלמד המומחים לענייני יהודי איטליה, ועוד אחרים.

הרב צבי הכהן שלוח שליט"א, ראש כולל 'בית הבחירה' שבמסגרתו הוכן ספר זה ראוי לכל ברכה ושבח על העידוד והמרץ והדחיפה להתחיל ולסיים עבודה חשובה זו. אנו רוצים לציין את זיכרו של הרה"ג ר' יוסף בוקסבוים זצ"ל, מייסדו וראשו של 'מכון ירושלים' המפואר, שהתלהב מהרעיון להוציא ספר זה לאור ע"י מכון שלמה אומן במסגרת מפעלי מכון ירושלים, ולא זכה לראות בסיום המלאכה. יבורכו בניו שיבל"א, הרב משה והרב שלמה, שממשיכים את דרכו בקודש; יזכו בעז"ה להביא את מכון ירושלים לפסגות חדשות בהפצת התורה בישראל.

אנו מקווים שספר זה יוסיף ליידע ולקשר להר מרום הרים, ולכיסופי רבבות אלפי ישראל, ולומדי התורה בראשם, לבניין המקדש ולחידוש העבודה בו.

העורכים

(כמו אריסטו, תיאופרסטוס, פליניוס, דיוסקורידס וסטארבו) מחד, וספרות ימיו של רבנו המחבר (כמו חיבוריהם של פרוספר אלפין ואחרים) מאידך, ויש צורך להשוות את כל הציטוטים עם המקורות עצמם על רקע העובדה שהמחבר הוא הראשון שמביא את תרגומם בעברית. מעבר לכך חייבים לזהות באופן שיטתי את כל הצמחים, בעלי החיים והמינרלים שבספר, ולהתחקות אחרי תהליכי ייצור וטכנולוגיה המוזכרים בו (למשל ייצור סבון). כל זה דורש מחקרים נוספים בעזרת מומחים לתחומים השונים, והרבה הרבה זמן (יתכן שכדאי יהיה להוציא בעתיד נספח מדעי למהדורה זו).

תוכן מפורט של ספר שלטי הגיבורים

ג	הקדמת המחבר
	הנושאים העיקריים בספר
ד	איגרת המחבר אל שלושת בניו
	מחלתו של המחבר; התשובה - לימוד תורה לו ולבניו; פרנסה מנין? המגן השלישי - סדר לימוד מפורט לכל יום בשנה; סדר לימוד יומי - שלושת המגנים; החיבור שלטי הגיבורים הוא הכנה לימודית למגנים הראשון והשני
ז	שמות החכמים הקדושים הנזכרים בספר זה
	מחברים וספרים בספר שלטי הגבורים
ח	לשונות לעז בספר שלטי הגיבורים
ח	חכמי העמים המוזכרים בספר
ט	כלים נוספים ללשונות לעז
י	מפתחות הספר
	מפתחות תשעים הפרקים
יז	מפתחות המגן הראשון
יח	מפתחות המגן השני
יט	מפתחות המגן השלישי
כ	מפתחות המאמר במעלת לשוננו הקדוש וסוף הספר
כא	דיבור בלשונות העמים

יוונית; לטינית; סימני פיסוק; פסיק; נקודה פסיק; נקודה; סימני הטעמה; סוגריים; סימן שאלה ותמיהה; גרש; הקריאה ביוונית; צימצום שתי תנועות לתנועה אחת (דיפטונג"י); חמישה ניבים בשפה היוונית; קריאה דומה של אותיות שונות; הסבר לאיות המילים היווניות שבספר; עוד הערות נוספות לכתב היווני; יוונית קדומה; האלפבית היווני הקדום; האלפבית הכשדי הקדום; האלפבית הכשדי 'של' אברהם אבינו; לשון פניציה; אלפבית 'אלוקי' עפ"י קורניליאו; אלפבית 'של מלאכים' עפ"י קורנליאו; אלפבית מצרי 'שנמסר למשה'; מצרית דומה ללטינית, 'נמסרה מטואיט'; מצרית 'מהמלכה איסיס'; אלפבית רביעי של מצרים; מצרית נקראת מימין; אלפבית ערבי ראשון; אלפבית ערבי שני; אלפבית ערבי שלישי; אלפבית כושי; האלפבית השומרוני; האלפבית הראשון של היאקוביטאני; האלפבית השני של היאקוביטאני; אלפבית איאוליקא; האלפבית הראשון והשני של סקיאבוני (איליריצי); אלפבית שלישי ורביעי של סקיאבוני; אלפבית מהקרואציה; האלפבית מהמוסקוביטי; אלפבית ארמיני ראשון ושני; אלפבית הודי ראשון; אלפבית הודי שני; אלפבית איטרוסקי ראשון; אלפבית איטרוסקי שני; אלפבית גוטי; אותיות גדולות וקטנות; אלפבית סאראציני; אלפבית איבגוביאני; האלפבית הרומי; אותיות גדולות וקטנות; סיכום

מא	פרק ראשון
דפו"ר דף א, א	עשר קדושות או אחת עשרה קדושות; הקדושה הראשונה - ארץ ישראל; הקדושה השנייה - עיירות מוקפות חומה; הקדושה השלישית - ירושלים; הקדושה הרביעית - הר הבית (מחנה שכינה ומחנה לוייה); הקדושה החמישית - החל; הקדושה השישית - עזרת נשים; הקדושה השביעית - עזרת ישראל; הקדושה השמינית - עזרת כהנים; הקדושה התשיעית - בין האולם ולמזבח; הקדושה העשירית - היכל; קודש הקודשים

פרק שני	מד	א, ב
הר הבית, חומה וכיפין; סטווים וקירוי; הסורג; החל; שטחי הר הבית סביב העזרה ושימושיהם		
פרק שלישי	מז	ב, א
שערי הר הבית; שני שערי חולדה; שער קיפונס; שער טרי (טדי); שער שושן; מעלות, פתחים ושערים (שחיטת פרה אדומה כנגד פתח ההיכל); עזרת נשים (גזזטרה, ט"ו מעלות)		
פרק רביעי	נ	ג, א
כלי הנגינה בבית המקדש; כ"ב סוגי מוסיקה בתהילים; צורך בתקופת לימוד למשוררים; הגדרת שיר מחשבי; חלקי שיר מחשבי: אוראציאנוני, קצב (ריטמו), הרמוניה; אוראציאנוני: פרזה ושיר; שירות בתנ"ך; ריטמ"ו ומיטר"ו מכוונים ההרמוני"ה על פי אוראציאנוני; שמונה קולות פשוטים; שלושה עשר קולות מורכבים; בקולות מורכבים: שלושה קולות נעימים, ארבעה בינוניים ושישה קולות בלתי נעימים; מספר קולות במקלה; הקול האנושי מאפשר י"ב קולות לכל היותר; משמעות למספר מאתים שמונים ושמונה לויים מלומדי שיר; התווים - קולות בודדים, והטעמים - צירוף קולות; מבנה מקהלת הלויים ותפקידי ה'מנצח' כנניהו; התנצלות על אי שימוש בספרו של רבו		
פרק חמישי	נז	ד, ב
רשימת כלי נגינה בזמן המקדש; חלוקה לכלים מתאימים לליווי שירה ולכלים לא מתאימים; תשעה כלים גרועים שלא מתאימים לליווי שירה; א. שופר; ב. תוף; צורת התוף כספינה; ג. מחול; ד. עצי ברושים; ה. מנענעים; ו. מגרפה דתמיד; ז. שלישים; ח. משרוקיתא; ט. סמפוניא		
פרק שישי	סב	ו, א
כלים נעימים, חזקים מדי; א. חצוצרות; ב. מגרפה דערכין; תיאור המגרפה בחז"ל; מבנה המגרפה לדעת רבנו המחבר; ג. אורדאבלוס; ד. צלצל (מצילתיים); שלושה מיני חלילים; א. קרן; ב. פיפיר"ו (פריפרין); ג. פלאבט"ו; כלים טובים נוספים הנזכרים בכתובים; כלים שהיו על הדוכן וכלים שהיו בשמחת בית השואבה		
פרק שביעי	סו	ז, ב
המנים		
פרק שמיני	סח	ז, ב
הנבל; סוג המיתרים		
פרק תשיעי	טו	ח, א
הכינור		
פרק עשירי	ע	ח, א
העוגב		

פרק אחד עשר
 עא ח, ב
 מיון הכלים המלווים את המשוררים; א. המשרתים קול אחד; ב. לכלים המשרתים את כל קולות המשוררים
 דרוש ספר תווים מיוחד (פרטיטורה); ג. מיני נבל צריכים ספר מורכב יותר (אינטאוולאטורה); דוגמאות
 ל'אקורדים'

פרק שנים עשר
 עב ט, א
 מי ראוי לשיר בבית המקדש? אחד עשר חייבי מיתה בידי שמים

פרק שלושה עשר
 עג ט, א

עבודות הלויים; שירה ושמירה; מה פוסל בלויים? אלפי הלויים מחולקים לשנים עשר קולות

פרק ארבעה עשר
 עו י, א
 סיכום פרקים ב-ג; האוטם; כיור ובית דילפא; העליה והגג; גובה האולם וההיכל בבית ראשון; רוחב העזרה;
 אורך העזרה; תשע שאלות בענין אמה טרקסין ופרוכות; הקדמה לתשובות - ציטוט מילקוט שמעוני והרחבות;
 תשובות: פירוש המילה 'טרקסין'; תפקיד הפרוכות והצורך בשתי פרוכות; למה לא בנו כותל בבית שני? האם היו
 מחיצה או פרוכות בעליה? א. לפי הרד"ק לא היו פרוכות בעליה; ב. לרש"י היו שתי פרוכות בנוסף לפסיפסים;
 אין צורך להזהיר כהנים על מגע בפרוכות: א. כי יש חליפין; ב. כי יכולים להיטמא גם בזמנים שאינם רגלים; ג.
 פרוכות לא מגביהין; אורכם ורוחבם של הפסים עליהם תלויות הפרוכות; א. הגדרות המושגים 'אורך' ו'רוחב'; ב.
 אורך ורוחב העזרות; ג. אורך ורוחב הפסים; תיאור מעשה הפרוכות; מערכת התליה של הפרוכות; תפר עליון;
 תפרים אמצעיים; תפר תחתון; תליית הפרוכות על הפסים; המרחק בין הפרוכות; חשיבות הבנת מילים לועזיות

פרק חמישה עשר
 צא יד, א
 שלושה עשר שערים לעזרה; שבעה שערים לעזרה

פרק שישה עשר
 צב יד, ב
 בית המוקד ולשכותיו

פרק שבעה עשר
 צג טו, א
 שמירת המקדש; מקומות השמירה

פרק שמונה עשר
צה טו, א
מריבת לוי מוכה עם אנשי מעמד (בדיקת השומרים); הסנהדרין יכריע במשפט; דברי הישראלי; דברי הלוי;
דברי הכהן; דבר ראש הסנהדרין

פרק תשעה עשר
צח טז, א
פסקי הדין; התייצבות הצדדים לפני הסנהדרין; נידוי ללוי; הלוי חוזר בתשובה; חיזוק לכהן; דחיית טענות
הישראלי

פרק עשרים
ק טז, ב
'חומש' בישראל ובאומות העולם; דו שיח מכין לכך שסך כל ההפרשות הוא 'חומש'

פרק עשרים ואחד
קא יז, א
מתנות כהונה ולוייה; שכחה; פאה וביכורים; לקט; תרומה גדולה; מעשרות; חלה; סך כל ההפרשות מעט יותר
מחומש; הפרשה משלל מלחמה; מלחמת מדין; בירור ענייני המכס לכהנים וללויים במלחמת מדין

פרק עשרים ושנים
קה יז, ב
פרנסת העניים; פרנסת הלויים; חלקם של גרשון ומררי; חלקם של כהנים; סיכום דברי אב בית דין; הכהנים
והלויים מקבלים את הסיכום

פרק עשרים ושלושה
קז יח, ב
הלשכות שבעזרה: הקדמה; המושג 'עזרה'; שש לשכות בעזרה: בעזרת ישראל או גם בעזרת כהנים? שלוש
לשכות בדרום (המלח, בית הפרוה, העץ); תיאור הלשכות שבדרום; עובי הקירות; לא היה ריח רע במקדש;
שלוש לשכות בצפון (הגזית, החותמות, בית המוקד); תיאור הלשכות שבצפון; שיטת הרמב"ם; הסוגיא ביומא
(הפייס)

פרק עשרים וארבעה
קיד כ, ב
מהו ה'היכל'? גניזת הסכינים בבית החליפות; דעת הרמב"ם ודיון בה; דעת הרע"ב ודיון בה; סדר חלוקת
הבגדים (החלונות)

פרק עשרים וחמישה
קיז כא, א
הר הבית והעזרות; הלשכות בעזרת נשים (הנזירים, המצורעים, בית השמנים, כלי השיר); הלשכות בעזרה
(פנחס המלביש, עושי חביתין); לשכות נוספות בעזרה: בית אבטינס, בית הניצוץ ובית המוקד; ארבע לשכות
של בית המוקד (הטלאים, לחם הפנים, החותמות, בית המוקד); לשכת הכלים; מזבח; צפון העזרה; בית
המטבחים, ננסים; שולחנות במקדש; טבעות; כיור; האולם; תאים ומסיבה; עליה; קודש הקודשים; שלושים
לשכות בהר הבית (השולחנים, השקלים, פתחיה [קינין], [אחיה], אלעזר [פרוכות], החשאין, [יוחנן בן פנחס],
נדבת הכלים, בדיק הבית, הכלים, אוצרות הקודשים, העצים, החרמים, הביכורים, בכורות בהמה, התרומה
והחלה, המעשר, המעשר מן המעשר, התרופות [בן אחיה], [סממני הקטורת], בית אבן, בית פאגי, משוח
מלחמה, הסגן, הקתולוקין, האמרכלים, הגזברין, הכהנים [צפון], הלויים [פטורים, שרים], השוערים, השומרים,
אנשי מעמד, בית הדין, [הממונים])

- פרק עשרים ושישה   קכד   כב, ב
מזבח החיצון; מזבח בבית ראשון מצופה נחושת; שיטות המפרשים; בניית המזבח; חוט של סיקרא; היסוד
- פרק עשרים ושבעה   קכז   כג, ב
שני נקבים ביסוד וטבלה בירידה לשית; כבש ורובבה; אבנים למזבח ולכבש; ליבון המזבח; פגימת המזבח; ים של שלמה; עשרה כיורות; מקום הכיורות והים בעזרה; שימוש בכיורות ובים; כיור בבית שני; הלכות קידוש ידים ורגלים
- פרק עשרים ושמונה   קל   כד, א
מעלות במקדש; מעלות האולם
- פרק עשרים ותשעה   קלב   כד, ב
פתח האולם, אמלתראות, כלונסאות של ארז; שרשרות ועטרות; פרוכת בפתח האולם; פרוכת שנטמאה וטבילתה; טומאת עם הארץ ברגל; דחיית הדעה כאילו מותר לישראל ברגל להיכנס להיכל; כלי קודש להחלפה; גם במעמד תפילת שלמה היו הישראלים רק בעזרת ישראל
- פרק שלושים   קלה   כה, ב
פתח ההיכל ודלתותיו; הפשפושין; פתיחת השערים; התאים; גפן של זהב
- פרק שלושים ואחד   קלז   כו, א
סדר הכלים בהיכל; תיאור המנורה; לרמב"ם המנורה מכוונת צפון-דרום; קושיא על שיטת הרמב"ם מעשר המנורות בבית ראשון; הצעה להבנת מנורות שלמה לפי הרמב"ם ודחייתה; דעת רלב"ג ואברבנאל; ביקורת על השיטות הנ"ל; א. מושגים 'ימין' ו'שמאל'; ב. 'גניזת' השולחן והמנורה של משה; שישה תנאים לישוב שיטת הרמב"ם; הצעת המחבר בהבנת שיטתו של הרמב"ם; קושיא על ההצעה הנ"ל; שלוש דרישות להצבת המנורה; שיטת המחבר בהצבת המנורה; דעות חז"ל לגבי שימוש בכל המנורות והשולחנות; דעת המחבר; מיקום השולחנות והמנורות בהיכל; מנורה ממתכת; אבן בת שלוש מעלות לפני המנורה
- פרק שלושים ושנים   קמח   כט,
ב
שולחן הזהב; פירוש רלב"ג לכל הפרשה; קיפול הלחם לפני האפיה; ישוב דברי הרמב"ם בענין 'שבע אצבעות'; דיון בהסבר רע"ב על קרנות שתי הלחם ולחם הפנים
- פרק שלושים ושלושה   קנא   ל, ב
מזבח הזהב; קרנות המזבח; מזבח בבית ראשון; טבלה לעפר סוטה
- פרק שלושים וארבעה   קנד   לא, א
קודש הקודשים; הארון; מה מונח בארון? מספר הדיברות בלוחות; כפורת
- פרק שלושים וחמישה   קנה   לא, ב

שופרות, גזברים ואמרכלים; תרומת הלשכה בשלושה פרקים; י"ג שופרות; גזברים ואמרכלים

פרק שלשים ושישה קנז לב, א
הממונים (על החותמות הנסכים, הפייסות, הקינין, חוליי הכהנים, נחוניא חופר שיחין, גביני כרוז, בן גבר שעל נעילת השערים, בבי שעל הפקיע, בן ארזא שעל הצלצל [איש הר הבית], הוגרס שעל השיר, בית גרמו, בית אבטינס, אלעזר שעל הפרוכות, בן אחיה רופא הכהנים, פנחס המלביש)

פרק שלשים ושבעה קסא לג, א
נציגים מכל השבטים במעמד; תפילות אנשי מעמד (התקיעות במקדש); תענית ומנהגים נוספים של אנשי מעמד; קריאת התורה

פרק שלשים ושמונה קסב לג, ב
יחוס ושלמות הגוף בכהנים; מומים גופניים המעידים על חסרון נפשי; כ"ד משמרות

פרק שלשים ותשעה קסד לד, א
כהן גדול

פרק ארבעים קסה לד, א
המדרגות בעם ישראל; א. הישראלים; מאה סוגי הישראלים הממלאים כל צורכי המדינה והחברה; ישראלים – חכמים; ב. הלויים; ג. הכהנים; מקור המילה קתיקולין

פרק ארבעים ואחד קעב לה, ב
תורת המלחמה בישראל; מבנה מחנה מלחמה; מינוי כהן משוח מלחמה; תחילת נאומו של כהן משוח מלחמה – חיזוק רוח הלוחמים; מנהגי מלחמה; קלגסים – כלי הקשה, כעין תופים, להעברת פקודות במלחמה; מרכבות המלחמה; סיכום מעשי משוח מלחמה

פרק ארבעים ושנים קעו לו, ב

המשך דברי כהן משוח מלחמה – צורך בהשתדלות בנוסף לביטחון בה'; הכנת מזון, והימנעות מאכילת מאכלים מיותרים ומשתית יין; להימנע משימוש במלחמה בחיות רעות ובסוסים ובכלי קרב של פרשים; שלושה סוגים של נשק חם; ארטילריה; רובים; הרובים היה ידוע בתקופת התנ"ך; הציוד הדרוש לרובאים; נשק נוסף לכל אנשי המלחמה; סוגים שונים של אבק שריפה; אופן הכנת אבק שריפה לארטילריה; הכנת אבק שריפה לרובים; ציוד נוסף הדרוש לתותחים; איכסון אבק השריפה ותכנון כמותה; קירור אחרי ירי; הגנת המחנה; שימוש באש להגנה והתקפה; שאר ציוד הצבא, נשק קר; א. חרבות ופגיונות; ב. חרבות ארוכות; ג. קשתות וחיצים; ד. פטישים; ה. אלות; ו. רמחים, כידונים, שיפודים; ז. מגנים שונים; פעולות חבלה; דגלים, קלגסים וחצוצרות; ארגון המחנה; מודיעין; פשיטה לצורך חבלה בתותחי האויב; כיצד לתקן את התותחים אחרי חבלת אויב; תיאור המקדחה; מנוחה לאחר קרב; העברת ידיעות סודיות (כתבי סתר); שיטות נוספות של העברת ידיעות; עוד תכסיסי מלחמה

פרק ארבעים ושלושה קפז מ, א

הכנות ליום הקרב - המשך דברי כהן משוח מלחמה; היערכות למלחמה; יציאה לקרב נגד חיות רעות; יציאה לקרב נגד פילים; מלחמה נגד נושאי רובים או קשתות; מלחמה ברוכבי רכב; מלחמה בפרשים קלים; שיטות לחימה בחרב; מלחמה בפרשים מזוינים; לא לקחת שלל עד קבלת רשות; שילוח היראים והפטורים ממלחמה; סיום דבריו של כהן משוח מלחמה; שלומה של מלכות; 'תורת המלחמה' היא חלק מהמציאות ומתוארת בהרחבה בתנ"ך ובחז"ל; התנצלות על האריכות בענין זה; תפקידו של כהן משוח מלחמה לא עובר בירושה

פרק ארבעים וארבעה קצו מב, ב
חשיבותם של בגדי כהונה; בגדי כהונה מכפרים; סוגי הבגדים; חיסור או יתור בגדים; חציצה

פרק ארבעים וחמישה קצט מג, א
בגדי כהונה; מכנסיים; אבנט; כתונת; מצנפת; מעיל; רימונים ופעמונים במעיל; 'ונשמע קולו'; ציץ

פרק ארבעים ושישה רב מד, א
החושן; הפיתוח על האבנים; סדר שמות השבטים; הצעתו של רבנו בסדר שמות השבטים; הקושי לזהות את אבני החושן, והחלטת רבנו שלא לעסוק בזה; קשירת החושן; ציווי רבותיו של המחבר לכתוב גם על אבני החושן; שיטות בזיהוי אבני החושן; א. אונקלוס; ב. יונתן בן עוזיאל; ג. ירושלמי; ד. רבינו בחיי; ה. התרגום של המלמדים באיטלקית; ו. הרב משה פרוויןצאלי; ז. התרגום הלטיני הראשון; ח. התרגום הלטיני השני; הצעת רבינו המחבר; האודם; גישות שונות אצל הפילוסופים היוונים בהגדרת צבעים; עוד בענין אבן האודם; הפיטדה; הברקת; הנופך; הספיר; היהלום; הלשם; השבו; האחלמה; התרשיש; השוהם; הישפה; אבני האפוד צריכות להיות אבנים גדולות; סוגי אבנים גדולות; סיבות לבחירת שוהם לעשית אבני האפוד

פרק ארבעים ושבעה ריט מח, ב
תיאור האפוד וקשירתו לחושן; סדר לבישת הבגדים; אורים ותומים; אורים ותומים בבית שני; כיצד שואלים באורים ותומים; אפוד בד

פרק ארבעים ושמונה רכא מט, א
לאבנים טובות יש סגולות; גורמים טבעיים לסגולות - תועלתם או ניזקם מורגשים בעיכול; גורמים על-טבעיים לסגולות - תועלתם או ניזקם מורגשים בקירבה, מגע, נשיאה וכיו"ב; ארבעה צבעים יסודיים בטבע ובאבנים טובות

פרק ארבעים ותשעה רכד מט, ב
תיאור וסגולות אבנים טובות

פרק חמישים רלב נא, ב
סגולות רפואיות מיוחדות בבעלי חיים מסויימים; סגולות האיל; סגולות החולדה; סגולות הצפרדע; סגולות פשפשים; סגולות הכבד של חיות כשרות וטמאות; סגולות הסוס; סגולות הלטאה והעכבר; סגולות הארנבת; סגולות הסרטן; סגולות הזאב; סגולות האבנים שמוצאם מבעלי חיים; א. האבן בקורקב תרנגול זקן; ב. האבן בראש צפרדע ארצית; ג. האבן בקורקב הציפור רונדינה; ד. האבן שבתנשמת; ה. האבן בראש הנחש הגדול; ו. האבן בעין החיה איאינה; ז. האבן בקן הקאת; ח. האבן בראש תרנגול; ט. האבן במעי התנשמת שבהודו (או הנמצאת בארץ פרס); י. האבנים בדגי טיבורוני; סגולות האמבר"ה; סגולות הזבידה; סגולות המוסקו

פרק חמישים ואחד רלו נג, א
הבדלים בין בעלי חיים; הקדמה; הבדלים בין בעלי חיים מצד הקרניים; הבדלים בין בעלי חיים מצד ציצת השער; הבדלים בין בעלי חיים מצד השיניים; הבדלים בין בעלי חיים מצד הרגליים; הבדלים בין בעלי חיים מצד הקרניים; א. ארבע קיבות; ב. הושט, ההבדלים בין בעלי חיים שמעלים גרה ושאינם מעלים גרה, ותהליך העלאת הגרה; ג. המעיין

פרק חמישים ושנים רמב נד,
ב
סימני הטהרה והטומאה; סימני טהרה מוחלטים ולא מוחלטים; שתי קרניים – סימן מוחלט לטהרה; שלושה מיני שיניים בשתי לסתות – סימן לטומאה; ביאור דברי חז"ל בענין 'גמלא אתא למיבעי קרני' וכו'; ציצת ראש וצוואר – לרוב הוא סימן טומאה; קרן אחת – סימן מסופק; משמעות אריכותה של מערכת העיכול

פרק חמישים ושלושה רמז נו, א
תיאורו של חדקן וסגולות קרנו; תיאורו של הקרנף וסגולות קרנו; סגולות האבן ביזאא"ר שבקרניים של העז הנמצאת בארץ הודו; סגולות החיה בארצות הצפון המזוהה ע"י המחבר כאקו שבעה מיני חיות טהורות האמורים בתורה
א. איל; ב. צבי; ג. יחמור, מזוהה כבופאלו; לדעת רבנו המחבר בופאלו הוא כוי, ויחמור - אייל המושק; זיהוי אחר של יחמור; ד. אקו; ה. דישון; ו. תאו - זיהוי תאו כיעל; זיהוי תאו כשור בר; ז. זמר; תיאור וסגולות הרוסומאקה, חיה טמאה שחיה בצפון אירופה; תיאור וסגולות הפנינים; סיכום ענין סגולות האבנים ובעלי החיים; לייחס את הסגולות לקב"ה

פרק חמישים וארבעה רנה נח, ב
זיוף אבנים מבטל את סגולותיהם; שני אופנים לזיוף; בדיקת אבנים טובות וגילוי אבנים מזויפות; טבלאות המחירים שבפרק הבא

פרק חמישים וחמישה רנז נט, א
א. מחירים של יהלומים ע"פ שער זול; ב. מחירים של יהלומים ע"פ שער בינוני; ג. מחירים של יהלומים ע"פ שער יקר; ד. מחירים של יהלומים בויניציאה; ה. מחירים של פנינים משובחות בויניציאה

פרק חמישים ושישה רסב ס, א
לוח מחירים; יחסי מחירים של האבנים הטובות על פי רבי משולם מוולטירה; יחסי מחירים של האבנים הטובות על פי רבנו המחבר; משקל מטבעות

פרק חמישים ושבעה רסז סא, ב
בתנאי הזבחים והמנחות והנלוים אליהם; היתר ואיסור במות; חובת הקרבה בבית המקדש בירושלים; דיני מזבח פגום; דיני העולה והיורד מראש המזבח; דיני קרן דרומית-מערבית; דיני הכבש וכלי שרת

פרק חמישים ושמונה רע סב, ב

בעלי חיים העולים על המזבח, מינים וגילים; איסור בעלי מומין; שאר איסורים; סיכום איסורי מזבח; מחשבות פסול

פרק חמישים ותשעה רעד סג, א
סוגי קרבנות ציבור ויחיד; עולה; חטאת ואשם; שלמים; קרבנות ציבור; קרבנות יחיד; קרבנות היחיד ברגלים; קרבנות שדוחים שבת וטומאה; דינים נוספים בקרבנות; אימורים; דיני עורות הקרבנות

פרק שישים רעו סד, א
סמיכה; שחיטה; קבלת הדם והולכתו; זריקה; הקטרה

פרק שישים ואחד רעט סד, ב
מחשבת קרבן לשמו; מליחה; נסכים; דיני עיכוב בקודשים; המשך דיני נסכים; דיני קדימה בקודשים; אכילת הקודשים; שריפה וקבורה

פרק שישים ושנים רפג יו, א
קרבן עולה; שחיטה; קבלה; זריקה; דין מה שאינו בשר או דם; אברים שפקעו מעל המזבח; העלאה למזבח; הפשטה וניתוח; הולכת אברים לכבש

פרק שישים ושלושה רפה יו, ב
חטאות נאכלות; א. נתינת דם; ב. האימורים והבשר; חטאות נשרפות; א. הזאות דם של פר ושעיר הנשרפים של יום הכיפורים; ב. שאר חטאות הנשרפות; ג. הקרבת האימורים ושרפת החטאות הנשרפות בבית הדשן; שלושה בתי דשן

פרק שישים וארבעה רפז יו, ב
אשם; א. אשם מצורע; ב. הקרבת אימורים ואכילת בשר בקרבנות אשם; שלמים; א. שלמי ציבור; ב. שלמי יחיד; ג. איל נזיר; ד. מתנות הכהונה משלושת מיני השלמים; בכור, מעשר, פסח; אכילת קודשים; זמני אכילת קודשים; מי אוכל קודשים?

פרק שישים וחמישה רפט זז, א
קרבן פסח; זמן הפסח; איסור שחיטת הפסח על חמץ; הקטרת אימורים; הציבור הקטן ביותר שיכול להקריב קרבן פסח; הקרבת הפסח; תליה והפשטה; סיום הקרבה; י"ד בניסן שחל בשבת; המנויים לפסח; שריפת הפסח שננטמא רובו או מיעוטו; אכילת הפסח; נא, מבושל, צלי; צליה; דיני אכילה בחבורה; איסור שבירת עצם; המשך דיני אכילה; חגיגת ארבעה עשר; פסח שני

פרק שישים ושישה רצד סח, ב
סדר עבודת יום הכיפורים; הפרשת כהן גדול שבעה ימים קודם יום הכיפורים; חמש טבילות ועשרה קידושים; דינים מיוחדים ליום הכיפורים; הגרלה, סדר הקרבת קרבנות היום; קריאת תורה בעזרת נשים; סדר הברכות לפני ואחרי קריאת התורה

פרק שישים ושבעה רצו טט, א

קביעת עבודות ע"י פייס; ארבעה פייסות בשחר; פייס בין הערביים ובשבת; סכום העובדים בבוקר ובין הערביים; העובדים בשבת; העובדים בראש חודש; הערת המחבר

פרק שישים ושמונה רצח ט, ב
המנחות; מנחות ציבור; מנחות יחיד; דינים בסולת; עבודות הכשרות בזר או כהן; מעשה כלי; מתן שמן; משיחת הרקיקין בצורת כ"י; פתיתה; עבודות שאינן מעכבות; עירוב קמצים; חלוקת שיריים

פרק שישים ותשעה שא ע, ב
שמן ולבונה; הגשה ותנופה; כמות הסולת הראויה לבליה; שיעורי נדבת יין ושמן; שיעורי שמן ולבונה במנחה; המנחות הנקמצות; המנחות שאינן נקמצות; קמיצה שלא לשמה; שיעורים במנחות

פרק שבעים שה עא, ב
דיני קמיצה; פדיון מנחות ושאר קודשים; מעילה במנחות ונסכים; המשנה ממנחה למנחה; נדר מובא מחולין ולא ממעשר שני

פרק שבעים ואחד שז עב, א
הלכות שבהן חלק מעכב את הכל; מידות יבש; מידות לח; דיני קידוש במידות ובכלי שרת

פרק שבעים ושנים שט עב, ב
מידה, משקל ומשורה; מידות האורך: אמה; קנה; חבל; מידת אורך גדולה של אומות העולם; מאזניים ומידות משקל; מבנה המאזניים והשימוש הנכון בהם; מדידה במתקולת; מידות נפח: מידות לח, מידות יבש, מידות יבש בלח; אי-אמינות מדידת יבש בלח; הבדל בין מידות יבש למידות לח; חומרת המרמה במשקלותיו; אי-אמינות מדידת נפח הלח; אי-אמינות מדידת נפח היבש; היתר התורה להשתמש במידות נפח לא מדויקות פרט לקטורת; המושג 'משורה'

פרק שבעים ושלושה שטו עד, ב
הכנת הסולת; סדר הבאת המנחה; סוגי מנחות: א. סולת; ב. מחבת ומרחשת; ג. מאפה תנור; ד. לחמי תודה; ה. לחמי נזיר; ו. חביתי כהן גדול ומנחת חינוך

פרק שבעים וארבעה שיז עה, א
שתי הלחם; לחם הפנים; מנחת העומר; ריבוי מיני לחם בעולם

פרק שבעים וחמישה שכ עה, ב
מקור הסולת למנחות; גידול התבואה המובחרת ע"פ חז"ל; עצות נוספות לקציר ואיחסון התבואה; לתיתה ובדיקת הסולת; מקור השמן; סוגי השמן; סוגי שמן אחרים; יין נסכים; יינות אחרים; שמירה על איכות היין; היין לנסכים - ללא שמרים. דיון בהשפעת הדיבור על היין; איסור הקדשת פסולים

פרק שבעים ושישה שכד עז, א

חובת ההמלחה של הקרבנות; מהו מלח; סוגי מלחים טבעיים; המלח השמימי; מיני מלח מלאכותי; הכנת מלח מלאכותי: א. מקרקע וקירות בתים; ב. מהים, מנהרות, ממקוואות מים; הכנת מלח תוך שימוש בדם בעלי חיים; ג. הפקת מלח ממתכות; ד. הפקת מלח מהצומח; ה. הפקת מלח מבעלי חיים; מלח במקדש; מלח איסטרקטית למזבח החיצון; מלח סדומית למזבח הקטורת; שימוש כהנים במלח

פרק שבעים ושבעה שלג עט,

ב

עצים למערכה; זמני הבאת עצים; עצים משל ציבור; המערכות על המזבח (מערכה גדולה, מערכה שניה של קטורת, מערכה לקיום האש, גזרי עצים, כיבוי); תרומת הדשן; דברי הרמב"ם על היחס לחוקי התורה; הוצאת דשן

פרק שבעים ושמונה שלח פא, א

הרכב הקטורת וכמותה; זיהוי סממני הקטורת; הצרי; א. תיאור העץ ע"י דיוסקורידס; שרף העץ; זיוף השרף; זרעי עץ הצרי וזיופם; ב. השרף – המשובח משאר חלקי העץ; ג. יריחו מקום גידול הצרי. דעות שונות על גודלו של שטח זה; היגיר"ו; גודל הבקעה ע"פ יוסטינוס לדעת גירונימוס; גודל הבקעה ע"פ יוסטינוס לדעת קוינטיליאנוס; גודל הבקעה ע"פ סטראבו; דחיית דברי יוסטינוס ע"י המחבר; שאלה על שיטת סטראבו מהמדרשים ויישובה; ד. תיאור העץ והשרף ע"י טיאופרסטוס; ה. תיאור העץ והפקת הצרי ע"י פליניוס; ו. תיאור גידול הצרי ע"י סטראבו; ז. עץ הצרי או עצים דומים לו גדלים גם במקומות אחרים; ח. זיהוי צרי על פי אברבנאל; דיון הלכתי אם הצרי הוא שרף או עץ

פרק שבעים ותשעה שמח פג,

ב

זיהוי השחלת (ציפורן) בפירושי הראשונים; האם בעל חיים שאינו טהור מתאים ל'קודש'? הציפורן מגידולי קרקע; תיאור החילזון הריחני; תיאור בעל החיים קאסטוריא"ו (בונה); תפקידיהם של בורית כרשינה ויין

פרק שמונים שנא פד, א

זיהוי החלבנה עם גלבאנ"ו וסטראז"י; תיאור הגלבאנ"ו; הצמח והחומר; הפקת גלבאנ"ו נקי

פרק שמונים ואחד שנב פד, ב

תיאור של לבונה וזיופיה לפי דיוסקורידס; תיאור לפי פליניוס; תיאור לפי טיאופראסטוס

פרק שמונים ושנים שנז פו, א

המור; דעות ראשונים: מהחי או מהצומח; דעת הרמב"ן: מהצומח; מסקנת רבנו המחבר: המור מהצומח; התיאור של דיאוסקורידס; התיאור של פליניוס; התיאור של טיאופראסטוס; הזיהוי של עץ המור הולם את כלל מושגי המור: אריה, מור עובר, שמן המור, מור דרוך, בשמים ראש

פרק שמונים ושלושה שסג פז, ב

דעות הראשונים בזיהוי קציעה; דעת המחבר בזיהוי קציעה; שתי הוכחות לזיהוי: א. חוסר ו' החיבור. ב. טעמי המקרא; תיאורו של העץ ע"י הקדמונים; תיאורים נוספים מאוחרים

חמישה הסברים לשם קציעה; שיבולת נרד, תיאורה אצל דיוסקורידס; תיאור מאוחר של הנרד; השימוש הוא בשורש הצמח

פרק שמונים וארבעה שסז פט, א
כרכום, תיאור של דיוסקורידס; הערות נוספות (זיוף, הכנת אבקה, שמות); קושט, תיאור של דיוסקורידס;
תיאורים אחרים; תיאור מחודש של גארציאה דאל אורטו; דעת רבנו: שורש

פרק שמונים וחמישה שע פט, ב
קילופה, זיהוי הקדמונים; זיהוי המחברים החדשים; תיאור העץ; הקנמון; זיהוי הקדמונים

פרק שמונים ושישה שעג צ, ב
חמשת מכשירי הקטורת; שני הסברים ל"כל שהוא"; א. בורית כרשינה: דיון בנותר ובורית; זיהוי הנתר; שני מיני
בורית; בורית טבעית; בורית מלאכותית; 'בורית טבעית' חדשה מאמריקה; ב. יין קפריסין; קפריסין - שם מקום
או שם צמח? יין מפרחי גפנים; עזות הציפורן; א. בחוזק הקליפה. ב. בריח רע; סילוק ריח רע; סילוק ריח רע -
במי רגלים או ביין קפריסין? הכנת יין מקפרס; הנוסח ל"פיטום הקטורת": 'כדי שתהא נאה... מפני שהיא עזה';
הכנת יין נכונה; הכנת חומץ

פרק שמונים ושבעה שפא צב, ב
ג. כיפת הירדן; דעות הפרשנים; דחיית זיהויו של הערוך; דחיית זיהויו של רש"י; הקדמת רבנו המחבר להצעתו;
הבדלה בין סממנים ל"מכשירים" בקטורת; הצעת הזיהוי של רבינו המחבר לכיפת הירדן; קצף המים; תפקיד
כיפת הירדן

פרק שמונים ושמונה שפו צד, א
הכנת הקטורת; שיעור המנה והדינר; משקל הקטורת תרי"ג ליטרין – סימן לתרי"ג מצוות. רמזים לשאר סימני
הקטורת; בעיית השריית הציפורן בכמויות קטנות של יין ובורית כרשינא; שיעורי חלה ומקוה; סדר הכנת סממני
הקטורת; הכנת ציפורן; כתישת הסממנים היבשים שלא דורשים חברת סממנים אחרים או כיפת הירדן; תפקיד
הקול בשחיקת הסממנים; כתישת הסממנים שהם שרף צמחים; שחיקת כל הסממנים יחד ותפקיד נוסף לקול;
כתישה נוספת בקיץ ובחורף; חזרה בתמצית על זיהוי הסממנים; שמן המשחה; מור; קנמון; קנה; קידה; תכונות
המור; כמויות הסממנים; המשך הברייתא; רקיחת השמן; הבעיות שלא נפתרו ע"י רמב"ם ורש"י; משקלם של
הסממנים והשמן, חוסר ידיעה לגבי משקל המים; בניית חצר ובתוכה כירה - להכנת השמן; התקנת יורה (כלי
לחימום מים) ומכסה; גג הכירה; מדרגות לכירה; הכנת ארבע צלוחיות; כלים נוספים: א. פקק; ב. קדירות וכלים
אחרים של חרס; ג. מכבש; ד. מסננת; ה. כוסות; ו. שולחן; עצים להסקת הכירה; שלבי רקיחת השמן; א. מילוי
הצלוחית הגדולה בפירורי הסממנים; ב. הוספת מים לצלוחית; ג. חימום מתון של המים ביורה; ד. פתיחת
הצלוחיות ומתן פקק עץ בצלוחית העליונה; ה. הורדת הצלוחית המלאה לשולחן; ו. סחיטת הסממנים וסינון
המים; ז. מילוי הצלוחית הבינונית במים המבושמים ובשמן; ח. מיצוי הבושם מהמים לשמן; ט. אידיוי המים
מתערובת השמן והמים: 1. תהליך מלא; 2. תהליך מקוצר; שמירת השמן המוכן; איסור ריקוח השמן; דברי
סיום לפרקי הקטורת ופרקי המקדש

פרק שמונים ותשעה תח ק, ב

מעלת הקריאה של סדר הקרבנות - מבוא למגן הראשון והשני; סדר התפילות שלפני התפילה; תפילת שחרית
בציבור ואחריה 'מעמדות'; סדר עבודת התמיד של שחר. א. כוונה – כאילו נמצא במקדש; ב. כאנשי מעמד,
וידוי; ג. כנגד הקטרת הקטורת; ד. כנגד ברכת כהנים

פרק תשעים	תיב	קב, א
-----------	-----	-------

שיר של יום לימי השבוע; שיר של יום לשאר מועדי השנה; מנהג: מזמור או קריאה מיוחדים לכל שבת; מאמר
זוהר על שולחן לחם הפנים; חשיבות קריאת פרשיות הקרבנות; חשיבות קריאת פרשת המן; פסוקים ותפילות
לאחר התפילה; סיום תשעים הפרקים

מגן ראשון	תיט	קד, א
סדר הבוקר: פתיחה		
ברכות וקריאות לפני פסוקי דזמרא		
פרשת העקידה		
פסוקים וקטעי לימוד לפני 'ברוך שאמר'		
תפילה, קרבנות, מעמדות		
סדר עבודה של קרבן תמיד של שחר		
ההכנות לפני בא הממונה		
סדר העבודות בשחר ובין הערביים		
העבודות עם בוא הממונה		
תרומת הדשן וסידור המערכות		
ההכנות לשחיטת התמיד		
וידוי		
תפילת מנשה		
המשך סדר העבודה של קרבן תמיד של שחר		
תפילת הכהנים		
פייס שלישי ורביעי		
הקטרת הקטורת		
מזמורים ותפילות		
שאר עבודות תמיד של שחר		
ברכת כהנים		
נסכים		
שירת הלויים את שיר של יום והנגינה המלווה אותה		
א. מקהלת המשוררים, לפי דעת רבינו		
ב. עמידת המנגנים לפני המשוררים ושילוב הנגינה בזימרה		
ג. הצלצל והחצוצרות		
המשך הקריאה אחרי סדר עולת התמיד של שחר		
מספר העובדים בקרבן תמיד של שחר		
קריאות נוספות		
א. פרשיות הקרבנות		
ב. פסוקים, ותפילה על פי סידור הלטיף		
ג. פסוקים נוספים ותפילה		
מעמד יום ראשון		
פסוקי מעשה בראשית במעמדות		
בקשה ליום ראשון		
מעמד יום שני		

בקשה ליום שני
 מעמד יום שלישי
 בקשה ליום שלישי
 מעמד יום רביעי
 בקשה ליום רביעי
 מעמד יום חמישי
 בקשה ליום חמישי
 מעמד ליום שישי
 בקשה ליום שישי
 מעמד ליום שבת
 בקשה ליום השבת

מוסף של שבת
 סדר מוסף של ראש חודש
 מוסף שבת וראש חודש
 מוסף ראש השנה
 מוסף של שבת וראש השנה

סדר עבודת יום הכפורים
 סדר עולת תמיד של שחר ביום הכפורים
 סדר מוספין של יום הכפורים
 סדר עולת תמיד של בין הערביים ביום הכפורים
 מוסף של ימי חג המצות
 מוסף ליום שני של פסח
 מוסף של שבת וחג המצות יחד
 מוסף של יום הביכורים
 סדר מוספי החג

שמחת בית השואבה
 ניסוך המים
 יופיין של אבני בית המקדש
 'תיקון גדול' – הפרדה בין גברים לנשים
 אור גדול בשמחת בית השואבה
 שמחת החסידים ואנשי המעשה
 נגינה ושירה במקדש ובשמחת בית השואבה
 כלי הנגינה בשמחת בית השואבה
 יציאה לשאיבת המים

מוסף יום שני של חג שהוא ראשון לחול המועד

מוסף ליום שלישי שהוא יום שני לחול המועד

מוסף ליום רביעי של חג שהוא יום שלישי לחול המועד

מוסף ליום חמישי של חג שהוא יום רביעי לחול המועד

מוסף ליום שישי של חג שהוא יום חמישי לחול המועד

מוסף ליום שביעי של חג שהוא שישי לחול המועד

מוסף ליום שמיני עצרת

קכה, א

תעט

מגן שני

הקדמה

במקדש – תפילות אנשי מעמד בזמן המנחה

חשיבות תפילת המנחה

הכנה לתפילת המנחה, והתפילה

סדר תמיד של בין הערביים

וידוי לפני שחיטת התמיד

המשך סדר תמיד בין הערביים

תפילה ולימוד בעניני הקטורת

המשך סדר תמיד בין הערביים

הקדמה לסדר קריאות בכל יום

הקריאות למנחת יום ראשון מהשבוע

למנחת יום שני מהשבוע

למנחת יום שלישי מהשבוע

למנחת יום רביעי מהשבוע

למנחת יום חמישי מהשבוע

למנחת יום שישי מהשבוע

למנחת יום שביעי מהשבוע

למנחת יום ראשון של ראש השנה, שהוא גם כן ראשון לימי תשובה.

למנחת יום שני של ראש השנה, שהוא גם כן שני לימי תשובה.

למנחת יום שלישי של ימי תשובה, שהוא גם כן צום השביעי

למנחת יום רביעי של ימי תשובה

למנחת יום חמישי של ימי תשובה

למנחת יום שישי של ימי תשובה

למנחת יום שביעי של ימי תשובה

למנחת יום שמיני של ימי תשובה

למנחת יום תשיעי של ימי תשובה

למנחת יום הכיפורים, שהוא גם כן יום עשירי לימי תשובה.

למנחת עשרה בטבת, שהוא צום העשירי.

למנחת צום אסתר

למנחת שבעה עשר בתמוז, שהוא צום הרביעי

למנחת תשעה באב, שהוא צום החמישי

למנחת שבת נחמו

למנחת ערב פסח

למנחת יום ראשון של פסח

למנחת יום ראשון של שבועות

למנחת יום ראשון של סוכות

למנחת יום שמיני עצרת

מגן שלישי

תצא

קלא, א

הקדמה

תפילות אבות תיקנום

איזה קול בתפילה נשמע לפני הקב"ה

ערך הלימוד בלילה

סדר לימוד שבועי שהיה מקובל באותה תקופה, וביקורת רבינו עליו

סדר לימוד יומי שחיבר רבינו

הלכות שנים מקרא ואחד תרגום מהלבוש

סך הזמן הנדרש ללימוד הסדר שחיבר

דברי סיום

הדפוסים אליהם מציין רבנו

סדרי לימוד לכל ימות השנה

קע, ב

תקעג

מאמר במעלת לשוננו הקדוש

טעויות דפוס

שפת התורה איננה נקראת 'עברית' אלא 'לשון קודש'

שימור הכתב והלשון

דברי חז"ל על שינוי הכתב והלשון

דיון בדברי חז"ל

תיאור האותיות האשוריות

תיאור מם וסמך

שיטות חז"ל בכתיבת עשרת הדיברות על הלוחות

א. חמש וחמש

ב. עשר ועשר

ג. עשרים ועשרים

ד. ארבעים וארבעים

כתב ליבונאה

האלפבית של בני עבר הנהר

האם עזרא שינה את צורת הכתב של התורה?

האלפבית הארמי

המשך דיון בשאלה האם הכתב של התורה השתנה

תכונות מיוחדות של לשון הקודש

מספר האותיות והאותיות סופיות

צורת האותיות

כתיבה מיוחדת של אותיות בתורה

אותיות גדולות וקטנות

שימוש באלף-בית, בתגים, בניקוד ובטעמים בתור מספרים

א. שימוש באלף-בית

ב. שימוש בתגים

ג. שימוש בסימני הניקוד

ד. שימוש בטעמי מקרא

שימוש באותיות כמספרים אצל אומות העולם

א. באותיות יווניות

ב. כתיבת המספרים באותיות לטיניות (ספרות רומיות)

ג. שיטת הערכים המספריים לכל האותיות הלטיניות, וביקורת עליה

אותיות מלופפות בתורה

אותיות בעלות תגים

סכום האותיות מרובות תגים או חסרות תגים

א. בראשית

ב. שמות

ג. ויקרא

ד. במדבר

ה. דברים

מדרש רבי עקיבא על כתרי אותיות

נושאים נוספים בלשון הקודש שהיו ראויים לדין

נקודות על אותיות

א. נקודות עליונות

ב. סימני ניקוד

טעמי המקרא

הטעמים בספרי אמ"ת

תפקידיהם של טעמי המקרא

סוגי התיבות

א. שם

1. שם עצם

2. שם המקרה

3. שמות תואר

ב. פועל

1. שלם

2. חסר: כפול ונח

ג. מילת הטעם

חלוקות נוספות בתיבות ובפסוקים

פרשיות פתוחות וסתומות

סדרים

סכום הפרשיות, הפסוקים, התיבות והאותיות בתורה

סיכום: ייחודה של לשון הקודש

חומרים המשמשים לכתיבה עליהם

א. חומר כתיבה 'שמיימי' – עור של אש לבנה

ב. שבעה חומרי כתיבה שהיו בשימוש בתקופות קדומות

ג. חמישה חומרי כתיבה מן העור

ד. כתיבה על מתכות, מרגליות ואבני מחצב

מרגליות – שם כולל למרגליות ואבנים טובות

ארבע שיטות כתיבה: שטוח, חרות, חרות ומלא, בולט

א. כתב שטוח

שתי שיטות להכנת דיו

ב. כתב חרות

השלמה לענין צורת הלוחות

חריתה בשמיר וע"י אדם

ג. כתב חרוט ומלא

דברי המפרשים בנושא כתיבה על האבנים

הבנת רבינו

א. בגלגל – אבנים ללא כתיבה; בהר עיבל – אבנים אחרות שימשו למזבח ואח"כ כתבו עליהן

ב. על האבנים בהר עיבל – נכתבה התורה בשבעים לשון. כיצד?

ג. הכתיבה על האבנים: כתיבה, חריטה בשמיר ומילוי בסיד

עיקרון "חקיקה ומילוי" קיים גם בדפוס

הכנת דיו לדפוס

מקצוע הדפוס ידוע מתקופות קדומות

ד. כתב בולט

אותיות בולטות בציץ הזהב

א. בציץ 'חק ירכות' ולא 'חק תוכות'

ב. שיטת החקיקה לפי הרמב"ם

ג. השגות הראב"ד ודחיית שיטתו

לוח הטעויות

קפה, ב

תרכז

חתימת הספר

מוצאו המשפחתי של רבינו וחינוכו

המשך לימודיו והסמכתו לרופא

מילוי מקום אביו ברפואה ובמילה

טירתו בענייני רפואה וקתיבת ספרי מדע

מחלתו של רבינו, וחבור ספר זה כתשובה על ביטול תורה